

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 18-19 (163223-4) ■ 2001 чылдың февраль 13, вторник ■ Ат салган шагы 19.30 ■ Садар өртээ 3 рубль.

МЕДЕГЛЕЛ

Бо Конституцияның күштүг бооп кирген хүнүндөн үш ай хуусаада Тыва Республиканың Дээди Хуралы (Парламентизи), Тыва Республиканың Президентизи, Тыва Республиканың Чазаа ында көрдүнгөн Төлээ-лекчилер палатазының, Хоойлужудулга палатазының депутаттарының, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының соңгулдаларының дугайында Тыва Республиканың хоойлуларының, а ол ышкаш республикага күрүне эрге-чагыргазының салгалдыын хандыраар Тыва Республиканың өске-даа хоойлуларын бирги ээлчегде ажилдап кылырын, хүлээп алырын болгаш күштүг бооп кирерин боттандыраар хүлээлгелиг.

Хүндүлүг ха-дунма!
Тыва Республиканың чаа Конституциязын белеткээриниң харысалгалыг үе-чадазы доозулган. Россия Федерациязының Шүүгү яамызының болгаш Россия Федерациязының Президентизиниң Күрүне эрге-хоойлудулг кол эргелелиниң эрттиргени юридиктиг дагын экспертизаның болгаш Тыва Республиканың Конституциязының төлөвилели Россия Федерациязының Конституциязының болгаш федералдыг хоойлуларның чүүлдеринге бүрүнү-биле дүжүп турар деп хүлээп көрдүнгөн. Ындыг янзылыг көрүш Россияның Шүүгү яамызының бо чылдың февраль 5-те № 22/1118 түңнелинде бердинген. Бо дээрге чүгле Конституция кижигүннериниң болгаш ооң ажилчын бөлүктөрүнүн эвес, а республиканың бүтү соңгукчуларының, партияларның, хой-ниити организацияларының, күш-ажылчы коллективтериниң ачы-хавыязы болур. Төлөвилелди белеткээринге Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаты идекпейли киришкен. Төлөвилел таныштырылганын ниитизи-биле 56 муң ажыг хамаатылар, республиканың бүгү сумуларының чурттакчылары киришкен.

Февраль 8-те Конституция комиссиязының кижигүннериниң киржилгезин-биле Тыва Республиканың Дээди

Хуралының болгаш Чазаның каттышкан хуралы болган. Чонун эрге-чагыргазының дээди дорт илерээшкени референдум болур дээрзин медереп билбишаан, күштүг болуп турар Конституцияның 73 чүүлүн болгаш “Тыва Республиканың референдумунун дугайында” Тыва Республиканың Хоойлудунун 11 чүүлүн удуртулга болдурга, хоойлу саналдаар инициатива езугаар Тываның Парламентизинге медеглел кылдым. Конституция комиссиязының даалгазы-биле Тываның чаа Конституциязын хүлээп алыр дугайында айтырылгы Тыва Республиканың референдумун эрттирер дугайында Дээди Хуралдың доктаалының төлөвилелин аңаа коору-биле киридим. Конституция комиссиязы чаа Үндезин Хоойлуну хүлээп алырын “чик” вариантызын езугаар чорурун уламчылавышаан. Ону ажилдап кылырынга берген кызыгаарлыг үе доозулган.

Конституция төлөвилелиниң структуразын, ооң чүүлдерин хажытпай, Россия Федерациязының Конституциязы болгаш федералдыг хоойлулары-биле удурлашкыч чүүлдер

кылбайн, референдумну бо чылдың апрель 15-те эрттирер дугайында саналды Дээди Хурал көөр дээрзинге бүзүрээр мен.

Бөлүк хамаатыларын Тываның Үндезин Хоойлудунун 1-ги эгезинин чаа эдилгезинин талазы-биле референдум эрттирер дээн эгелээшкенинге хамаарыштыр чуну чугаалап болурул дээр болза, иштиникин төлөвилелдерин кирир дугайында демократтыг күрүнелерде магадылаттыг болгаш хоойлу езугаар быскылаттыг эргени Конституция комиссиязы хүлээп көрүп турар. Чүгле Россия Федерациязының Конституциязын болгаш хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлужудулгазын сагыры аңаа хамаарыштыр кара чангыс негелде ол болган турар ужурул.

Хүндүлүг чагыс чер-чурттулар!
Конституция төлөвилели Дээди Хуралче дамчыттыг.

Ам депутаттарның сарылдыг көрүшкүнүндө республиканың Үндезин Хоойлудунун, бистер бүгү-денниң XXI чүс чылда ол езугаар чурттаар ужурул хоойлуну улам ыяйгы салым-чолу хамааржыр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ — ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДАРГАЗЫ Ш. ООРЖАК.
2001 чылдың февраль 8.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазы Ш. В. КАРА-ООЛГА

Хүндүлүг Шолбан Валерьевич!

Тыва Республиканың конституциялыг тургузуунун үндезини болур улусчу эрге-чагырганың чайгылыш чогуң хүлээп көрбүшаан, оон хой националдыг чоңу Тыва Республикага эрге-чагырганың эдилекчизи база кара чангыс үндезини болурун, а ол ышкаш хамаатыларын эргелерин боттандыраар сорулга-биле республиканың күрүне амыдыралының эң чугула сорулгаларын дорт шийттирлээрин медереп билбишаан, Тыва Республиканың Конституциязының 73 чүүлүнүн бирги кезээнин 20 пунктузун, “Россия Федерациязының хамаатыларын соңгуур эргелеринин кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында” Федералдыг хоойлунун 16 чүүлүнге, “Тыва Республиканың референдумунун дугайында” Тыва Республиканың Хоойлудунун 3, 8, 11 чүүлдерин удуртулга болдурга, Тыва Республиканың Конституция комиссиязынын шийттирин барымдаалап көрбүшаан, саналдаарым болза:

1. Тыва Республиканың Конституциязының төлөвилелин талазы-биле Тыва Республиканың референдумун 2001 чылдың апрель 15-те эрттирер.
2. Тыва Республиканың референдумунга дараазында айтырыгны кирир:

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ Ш. ООРЖАК.

Төлөвилел

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

Бис Тыва Республиканың хой националдыг чоңу, бодунун эрге ажыктарын болгаш тура-соруун илеретпишаан. Буяныг болгаш чонтуг чорукка бузурелди биске дамчыдып берген өгбөдөрлүктүң төөгүлүг чапчыларынга болгаш мөзү-шынтар талазы-биле принциптеринге даанымшаан, Тыва Республиканың онзагай байдалын болгаш ооң эрге-хоойлу байдалын барымдаалавышаан!

Кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын дээди үнелиг чүүл деп хүлээп көрбүшаан, демократтыг ниитилелдин хөгжүлдезинин хүлээп алдыгын принциптерин сагывышаан; Тыва Республиканың политиктиг, социал-экономикалыг болгаш культура талазы-биле хөгжүлдөзү дээш амгы болгаш келер үедиг салгалдарын мурунуга бодувустун хары-салгалымысты медереп билбишаан;

Тыва Республиканың улусунун чаагай чоруун болгаш чечектелишкенин хандыраарыне чүткүзүшаан;

Россия Федерациязының Конституциязынын чүүлдерин удуртулга болдурга, бо Конституцияны хүлээп ал база ону Тыва Республиканың Үндезин Хоойлуду кылдыр чарлап тур бис

БИРГИ БӨЛҮК

I эге. КОНСТИТУЦИЯЛЫГ ТУРГУЗУУНУҢ ҮНДЕЗИННЕРИ

1 чүүл. Тыва Республиканың эрге-байдалы

1. Тыва Республика — Россия Федерациязынын составында кирип турар хоойлу-дүрүмге үндезилеттинген демократтыг күрүне, боду Конституциялыг болгаш хоойлуду-дүрүмнүг.

2. Тыва Республика болгаш Тува деп аттар бир дөмей ужурулгалыг.

3. Тыва Республиканың Конституцияга болгаш хоойлуду-дүрүмнүг үндезилеттинген эрге-байдалы Россия Федерациязынын Конституциязы-биле болгаш бо Конституция-биле тодараттынар. Тыва Республиканың Конституцияга болгаш хоойлу-дүрүмнүг үндезилеттинген эрге-байдалын чүгле Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың аразында кайызынын-даа чөпшээржилтези-биле федералдыг конституция хоойлудун езугаар өскертп болур. Тыва Республиканың конституция-эрге-хоойлуду эрге-байдалын өскертп дугайында айтырыгны Тыва Республиканың конституция хоойлудунга дүштүр республика референдумунче кирип болур.

2 чүүл. Кижиниң болгаш хамаатының эргелери база хосталгалары

Кижиги, ооң эргелери болгаш хосталгалары дээди үнелиг чүүл болур. Кижиниң болгаш хамаатының эргелерин болгаш хосталгаларын хүлээп көөрү, сагыры болгаш камгалаары Тыва Республиканың хүлээлгези.

3 чүүл. Улусчу эрге-чагырга

1. Тыва Республиканың девицкээринде чурттап турар хой аңгы националдыг бүтү хамаатылар Тыва Республиканың чоңу болур.

2. Тыва Республиканың чоңу эрге-чагырганың үндезин дөзү болгаш эдилекчизи болур, бодунга хамаарышкан эрге-чагырганы ол боду, а ол ышкаш күрүне эрге-чагыргазынын органнын база чер черде бот башкарылга органнын дамчыштыр боттандыраар.

3. Тыва Республикага эрге-чагырганы кым даа боду кара туразында холунга ап болбас. Эрге-чагырганы эжелеп алырын азы эрге-чагырганын бүрүн эргелерин бодуну кылдыр көрүп болбас, хоойлу езугаар истен сүрдүрер.

4. Тыва Республиканың чоңунун эрге-чагыргазының дээди дорт илерээшкени болза, референдум болгаш күштүг бооп турар хоойлу дүрүм езугаар чорудар хостуг соңгулдалар болур.

4 чүүл. Тыва Республиканың хамаатызы болуру

Россия Федерациязында доктааттыг чангыс аай хамааты эргезин езугаар Тыва Республиканың девицкээринде чурттап турар Россия Федерациязынын хамаатылары Тыва Республиканың база хамаатылары болур болгаш бүгү эргелерин база хосталгаларын эдилээр, ол ышкаш Россия Федерациязынын Конституциязында болгаш Тыва Республиканың Конституциязында көрдүнгөн бир деп хүлээлгелерин күүседир ужурул.

5 чүүл. Күрүне дылдары

1. Тыва Республиканың күрүне дылдары тыва болгаш орус дылдар болур.
2. Тыва Республика оон девицкээринде чурттап турар бүтү улустарың торон дылын камгалап арттыраар, ону өөренир болгаш сайзырадыр аргаларын тургузар эргезин хүлээп көрүп турар.

6 чүүл. Тыва Республиканың девицкээри

Тыва Республиканың девицкээри бүдүн-бүрүн, хувааттымас болгаш чүгле федералдыг хоойлу-биле база Тыва Республиканың конституция хоойлу-биле көрдүнгөн чурум езугаар өскертинген бооп болур. Тыва Республиканың девицкээрин өскертп дугайында айтырыгны Тыва Республиканың конституция хоойлудунга дүштүр Тыва Республиканың референдумунга кирип болур.

7 чүүл. Административтиг девицкээр тургузуу

Тыва Республика бодунун административтиг девицкээр тургузуун болгаш ону өскертпирин чурумун чоңуну шаандан бээр каяа чурттап келгенинге үндезилеп база девицкээрин географтыг байдалын, экономиктиг хөгжүлдезинин денелин, чоңунун санын болгаш өске-даа факторларын барымдаалап, Тыва Республиканың хоойлудунга дүштүр боду доктадыр.

8 чүүл. Тыва Республиканың эрге-хоойлу системазы

1. Тыва Республиканың эрге-хоойлу системазын Тыва Республиканың Конституциязы, Тыва Республиканың хоойлулары, муниципалитет черлеринин уставтары болгаш Тыва Республиканың база тус чер бот-башкарылга органнын өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актылары тургузар.

2. Россия Федерациязынын Конституциязы, эң дээди юридиктиг күштүг акт болушаан, а ол ышкаш федералдыг конституция хоойлулары, Россия Федерациязынын Конституциязын езугаар Россия Федерациязынын харылаары азы Россия Федерациязы биле Россия Федерациязынын субъектилеринин кады харылаарына көрдүнгөн айтырылгарга хамаарыштыр хүлээп алдыгын федералдыг хоойлулар, Россия Федерациязынын делегей керээдери Тыва Республиканың девицкээринге дорт күштүг.

9 чүүл. Күрүне эрге-чагырганың аңгылаарының принциптери

1. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазы хоойлу жудалга, күүсекчи болгаш суд эрге-чагыргазы кылдыр аңгылаанынга үндезилетип боттанып турар.
2. Хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд эрге-чагыргазынын органны бот-тускайлан.

10 чүүл. Күрүне эрге-чагырга органнының системазы

1. Тыва Республиканың хоойлужудулга (төлөздөлгө) болгаш күүсекчи күрүне эрге-чагырга органнының

системазын республика боду Россия Федерациязынын конституциялыг тургузуунга дүштүр, федералдыг хоойлу езугаар доктааттыг күрүне эрге-чагыргазынын төлөздөлгө болгаш күүсекчи органнын организастаарынын принциптеринге дүштүр тургузар. Суд эрге-чагыргазынын органнының системазы федералдыг конституция хоойлудунга үндезилеп тургузунар.

2. Хоойлужудулга эрге-чагырганы Тыва Республиканың Улуг Хуралы Тыва Республиканың парламентизи боттандыраар Тыва Республиканың Улуг Хуралы ийн палатадан.

Төлөздөкчидер палатазында болгаш Хоойлужудулга палатазында тургузунар.

3. Күүсекчи эрге-чагырганы Тыва Республиканың Чазаа боттандыраар Тыва Республиканың Чазан бүгү-ниити деп болгаш дорт соңгула эргезинге үндезилеп чажыт баддалашкын-биле соңгудар Тыва Республиканың Чазаның Даргазы баштаар.

4. Суд эрге-чагырганын федералдыг судтар болгаш Тыва Республиканың судтары — Тыва Республиканың Конституция суду болгаш чаргы чарар судталар боттандыраар.

11 чүүл. Тус черниң бот-башкарылазы

Тыва Республика бодунун бүрүн эргелерин боттандыраарына Россия Федерациязынын Конституциязынын, федералдыг хоойлуларын, бо Конституциянын база Тыва Республиканың хоойлуларын тодараткан хемчээлинге бот-тускайлап, тус черниң бот-башкарылазы хүлээп көрдүнүп база магадылаттыгын турар.

12 чүүл. Социал политика

1. Тыва Республика кижиниң төлөпиг амыдыралын болгаш хостуг хөгжүлдөзүн тургузар болгаш хандыраарыне уланган социал политиканы чорудар.

2. Тыва Республика кижиниң күш-ажылы болгаш кадыкшылы камгалаттынар, өг-бүлөгө, иелерге, адаларга болгаш чаштарга, инвалидтерге болгаш назылап кыраан кижилерге күрүне деткимчези хандырттынар, күрүненни пенсия хандыргазынын, кадык камгалалынын, камгалалыга, а ол ышкаш аныяктарга профессионал болгаш социал деткимченин системазы хөгжүр.

13 чүүл. Өнүчүгү эргениң болгаш экономиктиг ажил-чорудулаанын хостуунун магадылаалары

1. Тыва Республикага экономиктиг байдалдың чангыс аайынга, барааннарын, ачы-дузаларын болгаш сан-хөө хөреңгилеринин хостуг шимчээшкенинге, адааннажылганы деткиринге, экономиктиг ажил-чорудулаанын хостуунга күрүне магадылалдары хандырттынар.

2. Тыва Республикага хуу, күрүне, муниципалитет өнүчүзү болгаш өнүчүп өске-даа хевирлери бир денге хүлээп көрдүрер болгаш камгалаттынар.

14 чүүл. Чер, чер иштинин байлактары болгаш өске-даа бойдус курлавырлары

1. Тыва Республиканың девицкээринде чер, чер иштинин байлактары болгаш өске-даа бойдус курлавырлары Тыва Республиканың чоңунун амыдырал-чурталгазынын болгаш ажил-чорудулаанын үндезини кылдыр ажыклаттынар.

2. Тыва Республиканың девицкээринге черин, чер иштинин байлактарын болгаш өске-даа бойдус курлавырларын Тыва Республиканың чоңунун эрге-ажыныга болгаш Россия Федерациязынын Конституциязынын, федералдыг хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын болгаш өске даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларынын чүүлдеринге дүштүр элээрин, ажылаарын болгаш башкаарын боттандыраар.

3. Черин өнүчү болдуларынын айтырыгларын чер

ажыгаланын төөгүдөн тургустунган хевирлерин база черлерин чамдык категорияларын тускай сорулгага көрдүнгөн хевээр арттыраарын болгаш деткирин барымдаалап федералдыг хоойлужудулга болгаш Тыва Республиканың хоойлулары-биле таарыштыр шийттирээр.

4. Тыва Республиканың девицкээринге черге хуу өнүчүп хевирин Россия Федерациязынын Конституциязы, федералдыг хоойлулар, а ол ышкаш Тыва Республиканың хоойлулары-биле тодардыр.

15 чүүл. Идеологиянын хой хевирлин

1. Тыва Республикага идеологиянын хой хевирлин хүлээп көрдүнүп турар.

2. Кандыг-даа идеология күрүненни азы сагыры албан кылдыр доктааттыгын туруп болбас.

3. Тыва Республикага партияларын хой хевирлин хүлээп көрүп турар.

4. Тыва Республиканың девицкээринде бар политиктиг партиялар, хой-ниити каттыжышкынына хоойлу мурунуга бир дөмей деп болур.

5. Сорулгалары болгаш хөдөлнүшкенини Россия Федерациязынын конституциялыг тургузуунун үндезинин күш-биле өскертпиринге болгаш оон бүдүн-бүрүн турарын үрээринче, Тыва Республиканың конституция-эрге-хоойлуду байдалын хоойлуга дүшпөс арга-биле өскертпиринге, күрүненни айылы чок чоруунга хора чедиреринче, чексектиг бөлүктөр тургузарыне, социал, соок-язы, национал болгаш шажын-чүдүлгө өжөннежилтези өскүдөрүнче уланган хой-ниити каттыжышкынынын тургузганы болгаш оларның ажил-чорудулазы хоруглуг.

16 чүүл. Тыва Республиканың күрүне демдектери болгаш найсылалы

1. Тыва Республика күрүне демдектерлиг — туктуг, сүдделиг, тийиниг. Тыва Республиканың күрүне демдектеринин кандыг болурун болгаш оларны ажылаарынын чурумун Тыва Республиканың хоойлу-биле доктадыр.

2. Тыва Республиканың найсылалы Кызыл хоорай болур. Найсылалдың эрге-байдалы Тыва Республиканың конституция хоойлу-биле доктааттынар.

17 чүүл. Конституциялыг тургузгунун үндезининин дээди эргелин

1. Тыва Республиканың Конституциязынын бо эгезинин чүүлдери Тыва Республиканың конституциялыг тургузуунун үндезинин тургузар болгаш чүгле Тыва Республиканың референдумун езугаар өскертинген туруп болур.

2. Бо Конституциянын өске кандыг-даа чүүлдери Тыва Республиканың конституциялыг үндезининге чорүшкөк бооп болбас.

II эге. КИЖИНИҢ БОЛГАШ ХАМААТЫНЫҢ ЭРГЕЛЕРИ, ХОСТАЛГАЛАРЫ БОЛГАШ ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ

18 чүүл. Эргелерин болган хосталгаларын аңгылаттымазы

1. Тыва Республиканың девицкээринде чурттап турар Россия Федерациязынын хамаатыларынын кол эргелери болгаш хосталгалары аңгылаттымас болгаш кижиги бүзүрүгө төрүмелдин хамааржыр.

2. Россия Федерациязынын Конституциязында болгаш Тыва Республиканың Конституциязында быскылаттыг кижиниң болгаш хамаатынын эргелери база хосталгалары Тыва Республикага камгалаттынар болгаш магадылаттынар.

(Улаңчызы 2-ги арылда).

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

3 Чурттар аразының хоойлу дүрүмнеринин кижинин болгаш хамаатынын эргелерин база хосталгаларын быжылгап турар ниити хулаап көрдүнгөн принциптерин база нормалары Тыва Республиканын девискээринге Россия Федерациязынын Конституциязынын, Россия Федерациязынын өске чурттар-биле керээлеринин, федералдыг хоойлуларын чүүлдеринге дүүштүр ажылаттынар

4 Тыва Республиканын девискээринге кижинин Россия Федерациязынын Конституциязында, конституучу болгаш өске-даа федералдыг хоойлуларда магады таттынган эргелерин болгаш хосталгаларын кым-даа казыыр азы оон хоойлу эзугаар эргелерин, федералдыг хоойлуларда көрдүнгөн таварылгалары санаваас, кызыгаарлаар өрге чок

19 чүүл. Эргелериниң болгаш хосталгаларын дең болуру

1 Бүтү кижилер хоойлу мурунуна бир дөмөй дең эргелиг болур

2 Тыва Республикага кижинин болгаш хамаатынын Россия Федерациязынын Конституциязында чарлаттынган эргелеринин база хосталгаларынын эр, хөжөөннүден, соок-язызындан, националындан, дылындан, өлүк-хөреңгизинин болгаш албан-дужаалынын байдалындан, ызыгуурундан, чурттап турар черинден, шажын-чүдүлтеге хамаарылгазындан, үзедеринден, хой-ниити каттыжышкынарына кирип азы кырбейн турарындан, а ол ышкаш өске-даа байдалдарындан хамаарылга чокка дең болурун магадылап турар Тыва Республиканын девискээринге социал, соок-язы, национал, дыл азы шажын биле холбашкан демдектерин барымдаалап хамаатыларын эргелерин кызыгаарлаарынын кандыг-даа хевирлери хоруглуг

20 чүүл. Амыдырап-чурттаар эрге

1 Кижннн бурзуу амыдырап-чурттаар эргелиг.

2 Амыдырап-чурттаар эрге кижннн бурзуунун Россия Федерациязынын Конституциязы-биле, федералдыг хоойлулар-биле, Тыва Республиканын Конституциязы-биле болгаш Тыва Республиканын хоойлуларын-биле камгалааттынган аңгылаштынас эргезин-дир. Хамаатыларын амы-тыны, кадыкшыны, хууда хосталгазы болгаш айыыл чок чоруу күрүнениң камгалаалында турар

21 чүүл. Кижиниң төлептиг чоруу

1 Кижиниң төлептиг чоруун күрүне камгалаар. Ону куду көрүп дорамчыларынга чүү-даа чүе үндезин болуп шыдаваас.

2 Кымын-даа эриңделге, күчүлтеге, өске-даа каржы-дошкун азы кижини куду көрүп дорамчылар аажылалга азы кездишкенинге таварыштырып болбас. Кымын-даа оон бодунун эки тура-биле чөпшээрелигези чокка эиңелге, эртем талазы-биле азы өске-даа дуржулга кылырынга ажылап болбас.

22 чүүл. Хууда амыдыралга эрге

Тыва Республиканын девискээринге кижннн бурзуу Россия Федерациязынын Конституциязыннн эзугаар дээп болбас хуу амыдыралдыг, бодунун болгаш өг-бүдө чажыттыг, бодунун аталдарын болгаш чагаай адын камгалаар, чагаалажыры, телефон-биле чугалажыры, почта, телеграф дамчыштыр болгаш өске-даа дындадылгы чажыт болур эргелиг. Хуу амыдыралдыг болур эргени чүгүлө суд шиптиринең азы федералдыг хоойлуга үндезилеп кызыгаарлап болур

23 чүүл. Чурттаар оран-бажынга эрге

1 Кижннн бурзуу чурттаар оран-бажынга эргелиг. Кымын-даа кара тура-биле чурттаар оран-бажын чок кылтып болбас

2 Күрүне эрге чагыргазынын органныр болгаш тус чер бот башкарылганын органныр чурттаар оран-бажын түдүүн деткири, чурттаар оран-бажынга эргени боттандырыныга байдалдарын тургузар

3 Чедимес кижилерге, хоойлуда көрдүнгөннн эзугаар чурттаар оран-бажын хереклеп турар өске-даа хамаатыларга ону күрүне, муниципалитет болгаш өске-даа чурттаалга фондустарындан хоойлуларда көрдүнгөн нормаларга дүүштүр халаска азы бооп бодунар төлевир-биле бээр

4 Чурттаар оран-бажынга дээп болбас. Федералдыг хоойлуда доктааттынган таварылгаларда азы суд шиптиринең үндезилеп дүрдөн башка, кым-даа чурттаар оран-бажынге ында чурттап турар кижилериниң чөпшээрели чокка кирер эрге чок

24 чүүл. Националын болгаш дылын тодарадыры

1 Кижннн бурзуу бодунун хамааржыр националын тодарадыр болгаш айтыр эргелиг. Кымын-даа бодунун хамааржыр националын тодарадырыңче болгаш айтырыңче албадап болбас

2 Кижннн бурзуу төрөэн дылын ажыглаар, харылзажылга, кижизилге, өөрелдиге болгаш чогадылга дылын хостуу-биле шилпн алыр эргелиг.

25 чүүл. Арын-нүүрнүн хостуу болгаш чүдүлгениң хостуу

Кижннн бурзуунге арын-нүүрнүн хостуун, кандыг чүдүлгелиг болурунун хостуун, кандыг-даа шажынга хааскаан азы өске кижилер-биле кады чүдүүр азы кандыг-даа шажынга чүдүвес, шажыны болгаш өске-даа үзедерин хостуу-биле шилпн алыр болгаш солуур, ындыг үзедерлиг болур болгаш оларны неппердир база оларны барымдаалап хөдөлүр эргени кириштирбишаан, магадылап турар.

26 чүүл. Угаан-бодалдын болгаш соотун хостуу

1 Кижннн бурзуунге бодалдын болгаш үзедериниң хостуун магадылап турар.

2 Кижннн бурзуунге бодунун бодалдарын, политиктиг болгаш социал үзедерин илердир соруга-биле, бир эвес ол өске кижилеринн Конституцияда көрдүнгөн эргелерин болгаш хосталгаларын, күрүнениң болгаш ниитилелдин айыыл чок чоруун азы хой-ниитиниң мөзү-шынар негеделерин үревес болза, соотун хостуу магадылаттынар.

3 Тыва Республиканын девискээринге социал, соок-язы, национал азы шажын талазы-биле көөр хоон чок болгаш өжөөннешек чорукту өскүдөр пропаганданы азы агитацияны болдурбас. Дайынын, ол ышкаш социал, соок-язы, национал, шажын азы дыл талазы-биле артык талаалыг дээрзин пропагандалаары хоруглуг.

4 Кым-даа бодунун санал-бодалдарын болгаш үзедерин илердиринче азы олардан ойталаарынче албадаттырган туруп болбас

5 Кижннн бурзуу информацияны хоойлуга дүүштүр кандыг-даа арга-биле хостуу-биле дилеп тывар, алыр, дамчылар, бүдүрер болгаш неппердир эргелиг. Күрүне чажыды болур медээлериниң даңызы федералдыг хоойлу эзугаар тодараттынар

6 Тыва Республиканын девискээринге Россия Федерациязынын Конституциязыннн эзугаар федералдыг хоойлуларын тодараткан хемчээлинге дүүштүр масалыг информацияны болгаш паралаганын хостуу магадылаттынар

27 чүүл. Каттыжышкынар тургузар эрге

1 Кижннн бурзуу бодунун эрге-ажыктарын камгалаары-биле профессионал эиңделдер тургузар эргени кириштирбишаан, каттыжышкынар тургузар эргелиг Тыва Республиканын девискээринге хой-ниити каттыжышкынарынын ажил чорудулгазынын хостуу федералдыг хоойлуларга дүүштүр магадылаттынар

2 Кым-даа кандыг-бир каттыжышкынга киреринче азы алаа бактаан турарынче албадаттырган туруп болбас

28 чүүл. Соңгуур болгаш соңгулар эрге

1 Тыва Республиканын девискээринде чурттап турар

Россия Федерациязынын хамаатылары Россия Федерациязынын Конституциязынын, федералдыг хоойлуларын болгаш Тыва Республиканын Конституциязынын чүүлдерин эзугаар Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын күрүне эрге-чагырга органнырыңче база тус черинч бот-башкарылга органнырыңче соңгуур болгаш соңгулар, Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын девискээринге чорудар Россия Федерациязынын референдумунга, өске-даа референдумнарга киржир эргелиг

2 Тыва Республиканын девискээринде чурттап турар Россия Федерациязынын хамаатылары күрүнени эргелеп-башкарынга дорту-биле даа (хой-ниити болгаш професционал каттыжышкынар база эиңделдер дамчыштыр), эрге чагырганын төлээлекчи федералдыг болгаш республикада органнырың боттарынын соңгул алган төлээлерин дамчыштыр-даа киржир эргелиг

29 чүүл. Хуу өңчүлүг болурунга эрге

1 Хуу өңчүлүг болурунга эргени хоойлу камгалап турар

2 Кижннн бурзуу өңчүлүгте эт-хөреңгилег болур эргелиг, ону боду чааскаан азы өске кижилер-биле кады эиңделер, ажыглаар азы боду баш минир эргелиг

3 Кым-даа суд шиптирин чокка бодунун эт-хөреңгизин хавырткан туруп болбас Эт-хөреңгини күрүне болгаш муниципалитет хергелелиңче албадал-биле дамчыдып бээрнн чүгүлө оон орунун баш удур болгаш дең үнелиг кылдыр тургузуп бергенде, боттандырып болур

4 Өңчүлүг салгап алыр эрге магадылаалдыг

30 чүүл. Күш-ажыл кылыр эрге

1 Күш-ажыл хостуг Кижннн бурзуу бодунун күш-ажыл кылтып шыдаар аргаларын хостуу-биле ажыглаар, ажил-чорудулганың хевирин болгаш професияны шилпн алыр эргелиг

2 Албадалдыг күш-ажыл хоруглуг

3 Кижннн бурзуу айыыл чок чоруктуң болгаш гигиенаның негеделеринге дүжүлп турар черге ажылдаар, кылган ажылы дөш төлевир алыр, ол ышкаш ажил чок чоруктан камгаладыр эргелиг.

4 Хууунда болгаш коллективтиг арга-биле күш-ажыл маргымжалгазынга эргени, оларны шиптирлээриниң федералдыг хоойлуда доктааткан аргаларын ажыглап, ажил соксдыышкыны кылыр эргени база кириштир хулаап көрүп турар

5 Кижннн бурзуу дыштаныр эргелиг. Күш-ажыл керээни-биле ажылдап турар кижиге федералдыг хоойлу болгаш Тыва Республиканын хоойлуларын эзугаар доктааттынган ажил шагынын хемчээли, дыштанылга болгаш байырлап хуннери, чылдыңна алыр төлевирлиг шөлөз магадылаттылгы турар.

31 чүүл. Өг-бүлени камгалаар эрге

Өг-бүлө, иедер, адалар болгаш уруглар күрүнениң камгалаалында турар.

32 чүүл. Уругун эргелери

Уруг бурзуу түскай камгалаал-биле хажыгытынар болгаш хостуг база төлептиг байдалдарда күш-шыдал, угаан-иедерел, мөзү-шынар болгаш сагыш-сеткин талазы-биле сайзыраарынын таарымчалыг аргаларын алыр эргелиг

33 чүүл. Социал хандырылгага эрге

1 Кижннн бурзуунге назылап кыраанда, араанда, инвалид апарганда, азыракчызын оскунганда, уругларын кижизилди азыраар апарганда болгаш хоойлуда көрдүнгөн өске-даа таварылгаларда социал хандырылга магадылаттынар

2 Күрүне пенсияларын болгаш социал акшар дүздәмчыларын хоойлу эзугаар доктаадыр

3 Эки турарын камгалаалга социал хандырылганың немелде хевирлерин тургузары болгаш ачы-буян чедирер чорук деткимчени алыр

34 чүүл. Кадыкшыл камгаладырынга эрге

Кижннн бурзуу кадыкшылын камгаладыр болгаш эмчи дузаны алыр эргелиг. Кадык камгалаалынын күрүне болгаш муниципалитет албан черлеринге эмчи дузанын хамаатыларга чогуур бюджеттин, камгаладылга дадывирларын, өске-даа киришлелдериниң күсели-биле күрүнениң магадылааны хемчээлге халаска көргүзар

35 чүүл. Эртем-билиг чедип алыр эрге

1 Кижннн бурзуу эртем-билиг чедип алыр эргелиг

2 Күрүне даа муниципалитет өөрелдиге албан черлеринге база бүдүрүлгелерге школа назы чептези, кол ниити, ниити ортукмак болгаш ортукмак профессионал өөрелдигени кижннн бурзуунун чедип ал болуру болгаш халас болуру магадылаттынар

3 Кижннн бурзуу күрүне азы муниципалитет өөрелдиге албан черинге болгаш бүдүрүлгеге дээди болгаш ортукмак профессионал эртемни конкурсука үндезилеп халас чедип алыр эргелиг.

4 Кол ниити эртем алыры албан

36 чүүл. Чогаадылганын болгаш культураның хостуунга эрге

1 Кижннн бурзуунге литератураын, уран чүүлүн, эртемниң, техниктиг база чогаадыкчы чоруктун, башкылаашкынын өске-даа хевирлериниң хостуу магадылаттынар. Угаан-бодал өңчүлүг хоойлу эзугаар камгалааттынар.

2 Кижннн бурзуу культура амыдыралынга киржир болгаш культура албан черлерин ажыглаар, культураның үнелиг чүүлдерин-биле таныжар эргелиг

37 чүүл. Юридиктиг дузага эрге

Кижннн бурзуу бодунун эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаары-биле бедик мергежилдиг юридиктиг дуза алыр, оон иштинде судка, өске-даа күрүне болгаш тус чер бот-башкарылга органнырынга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга, хой-ниити каттыжышкынарынга болучукурларын болгаш бодунун өске-даа төлээлекчилериниң дузанын ажыглаар эргелиг. Хоойлуда көрдүнгөн таварылгаларда юридиктиг дузаны халас көргүзар.

38 чүүл. Барымдаа чокта буруу чок деп санаары

1 Кем-херек үүлгеткен деп буруудаттырып турар кижннн бурзуу федералдыг хоойлуда көрдүнгөн чүрүм эзугаар оон буруузу бадыткаттынмаан болгаш судтун хоойлу эзугаар күштүг болган шипткели-биле доктааттынмаан шаанда буруулуг эвес деп санаттынар.

2 Буруудаттырып турар кижиге бодунун буруу чогул бадыткаар хүлээлге чок

3 Чөптүг шипткелди үндүрүп тура, федералдыг хоойлуна хажыгытышаан алган барымдааларын ажылап болбас

4 Кижиниң буруудадырынга хамаарыштыр чайлаш чок чигинишкенин буруудаттырып турар кижиге ажыктыг кылдыр көрдүнер

39 чүүл. Шиптиргеннерге магадылалар

1 Чангыс ол-ла кем-херек үүлгединикини дээш кымын-даа катап шиптин болбас

2 Кем-херек үүлгеткени дээш шиптирген кижннн бурзуу федералдыг хоойлу-биле доктааттынган чүрүм эзугаар үстүнде турар суд черинге херек эде көрдүрер, а ол ышкаш өршөөл көргүзар азы кеземчени чиптедир дугайында дилет кириер эргелиг

40 чүүл. Херечи өчүү бээринден ойталаар эрге

1 Бодунга, бодунун ашаанга азы кадайынга, чок төрелдерин

деп федералдыг хоойлу эзугаар тодараттынар кижилерге удур херечилээр кымын-даа хүлээлгези эвес

2 Херечи өчүүн бээр хүлээлгелерден хосталарынын өске-даа таварылгаларын федералдыг хоойлу-биле доктааткан туруп болур

41 чүүл. Когаараннарнын эрге-хоойлудуг камгалаы

Кем-херек үүлгединишкенинеринден болгаш эрге-чагырганы соора ажылаанындан когаараннарнын эргелерин хоойлу-биле камгалаар. Күрүне когаараннарга судка хомудат кириер аргаларын болгаш оларга чедирген когааралдын орун эйдин бээрнн хандыраар

42 чүүл. Когаралды эгиттирип алырының эргези

Күрүне эрге-чагыргазынын органнырынын азы оларын албан-дужаалдыг кижилериниң хоойлуга таарышпас хөдешкининери-биле азы чүлү-даа кылбаны-биле чедирген когаралды кижннн бурзуу күрүненден эгиттирип алыр эргелиг.

43 чүүл. Хоойлунуң дедир күжү

1 Харысалганы доктаадыр азы лартадыр хоойлу дедир эглир күш чок.

2 Үүлгеттинип турар үеде хоойлу-дүрүм үрээшкени деп санаттынмай турган үүлгедиг дээш кым-даа харысалгага онашпас. Хоойлу-дүрүм үрээшкенинин соонда ол дээш харысалга чайлаттынган азы чипгези болза, чаа хоойлу ажылаттынар

44 чүүл. Хүлээлгелериниң дең болуру

Хамааты бурзуу хоойлуда көрдүнгөннн эзугаар өске хамаатылар-биле дең хүлээлгелерлиг

45 чүүл. Тыва Республиканың Конституциязын болгаш Тыва Республиканын хоойлуларын сагыры Кижннн бурзуу Тыва Республиканың Конституциязын болгаш Тыва Республиканын хоойлуларын сагыыр, өске кижилерин эргелерин, хосталгаларын болгаш төлептиг чоруун хүндүлээр хүлээлгелиг

46 чүүл. Шериг албанынга киржири

Россия Федерациязынын хамаатызы шериг албанын эрттирер. Хамаатыларын шериг албаныңе кыйгытырынын база шиплиге эзугаар шериг эрттирериниң чүрүм федералдыг хоойлу эзугаар доктааттынар.

47 чүүл. Долгандыр турар хүрээлелди камгалаары Кижннн бурзуу бойдуесту болгаш долгандыр турар хүрээлелди камгалаар, бойдус байлактарынга камны болур хүлээлгелиг.

48 чүүл. Тоогунун, культураның болгаш угаан-бодалдын салгал дамчыр үнелиг чүүлдерин камгалаары

Кижннн бурзуу тоогунун, культураның болгаш угаан-бодалдын салгал дамчыр үнелиг чүүлдерин камгалаар дугайында сагыш салыр, тоогунун, культураның болгаш бойдуестун тураксаалдарын камнаар хүлээлгелиг.

49 чүүл. Ада-иелериниң болгаш уругларынн хүлээлгелери

1 Ада-иелер болгаш оларны солуп турар кижилер уругларын назы четкиже азыраар болгаш кижизилдер база азыраар кол ниити билгн алырын хандыраар хүлээлгелиг.

2 Күш-ажыл кылтып шыдаар назы четкен харысалга онаап болур уруглар назылап кыраан болгаш өске кижиниң дузанын хергелээр апарган ада-иезин тургузар хүлээлгелиг.

50 чүүл. Үндүрүлгелер болгаш чыылдалар төлээр хүлээлге

Кижннн бурзуу хоойлу эзугаар доктааттынган үндүрүлгелер болгаш чыылдаларын төлээр хүлээлгелиг.

51 чүүл. Кижиниң болгаш хамаатынын эргелерин база хосталгаларын кызыгаарлаары хоруглуг

1 Бо Конституцияда кол эргелерин болгаш хосталгаларын санап айытканы кижиниң болгаш хамаатынын ниити хүлээп алдынган өске-даа эргелерин болгаш хосталгаларын херекке албаны азы кылдыр көргени ол кылдыр тайылбырлааттынмас ужурулуг.

2 Тыва Республикага кижиниң болгаш хамаатынын эргелерин база хосталгаларын казыыр азы кудуладыр хоойлулар парлаттынмас ужурулуг.

3 Кижиниң болгаш хамаатынын эргелерин база хосталгаларын чүгүлө конституучу тургузутун үндезинерин, өске кижилериниң мөзү-шынарын, кадыкшылын, эргелерин болгаш хоойлу эзугаар эрге-ажыктарын камгалаар, чурттуң камгалаалын болгаш күрүнениң айыыл чок чоруун хандыраар соруга-биле федералдыг хоойлу эзугаар чүгүлө эргежок чугула санаттынар хемчээлге кызыгаарлаан туруп болур.

52 чүүл. Кижиниң эргелериниң талазы-биле Тыва Республикада бүрүн эргелиг төлээлекчи

1 Кижиниң эргелериниң талазы-биле Тыва Республикада бүрүн эргелиг төлээлекчи болза кижиниң болгаш хамаатынын эргелерин база хосталгаларын камгалаар, эвээш санын национал улустарын эргелерин камгалаар, оларны күрүне эрге-чагырга органнырынын, тус черинч бот-башкарылга органнырынын, а ол ышкаш албан-дужаалдыг кижилерин сагырын болгаш хүндүлээрнн хандыраар талазы-биле ажил-чорудулганы боттандыраар.

2 Кижиниң эргелериниң талазы-биле Тыва Республикада бүрүн эргелиг төлээлекчинин бүрүн эргелерин, ону томуларын болгаш оон ажил-чорудулганын чүрүм Тыва Республиканын хоойлуун эзугаар тодаргайлаар.

Ш эге. СОҢГУЛДАЛАР БОЛГАШ РЕФЕРЕНДУМ

53 чүүл. Тыва Республикага референдум

1 Тыва Республикага референдуму Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын хоойлу-дүрүмнеринге дүүштүр чорудар.

2 Тыва Республикага болган референдумга хүлээп алган шиптир бүгүдүге албан күштүг болур болгаш немелде бадылашкын негеттинмес.

54 чүүл. Күрүне эрге-чагыргазынын болгаш тус чер бот-башкарылганын органнырынга соңгулдалар Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын хоойлу-дүрүмнерин эзугаар хамаатылар Тыва Республиканың Чазалын Даргазын, Тыва Республиканың Улуг Хуралынын Төлээлекчилер палатазынын болгаш Хоойлужудулга палатазынын депутаттарын, төлээлге органнырын депутаттарын база тус чер бот-башкарылганын соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилерин соңгуур.

55 чүүл. Соңгулда комиссиялары

1 Тыва Республикага соңгулдаарын организацияларын Тыва Республиканын Топ соңгулда комиссиязы болгаш күштүг болуп турар хоойлу-дүрүмнн эзугаар тургустунар өске-даа соңгулда комиссиялары боттандыраар.

2 Тыва Республиканын Топ соңгулда комиссиязы күрүне органы болуп турар, оон туруш-байдалын болгаш бүрүн эргелерин федералдыг хоойлу-дүрүмнерге дүүштүр Тыва Республиканын хоойлуун тодарадыр.

IV эге. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЭРГЕЛЕП-БАШКАРАР ЧҮҮЛДЕРИ БОЛГАШ БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИ

56 чүүл. Россия Федерациязынын күрүне эрге-чагыргазынын органныр-биле Тыва Республиканын бот-боттарынын аразында харылзаалары

1 Тыва Республиканын күрүне эрге-чагырга органнырын күрүне эрге-чагыргазынын федералдыг органныр-биле бот-боттарынын аразында харылзааларын Россия Федерациязынын Конституциязынын чүүлдеринге болгаш бо Конституцияга, Россия Федерациязынын күрүне эрге-чагырга органнырын болгаш Тыва Республиканын күрүне эрге-чагырга органнырын аразында эргелеп-башкарылга чүүлдерин база бүрүн эргелерин аңгылаарынын дугайында керээлерге дүүштүр, Россия Федерациязынын күрүнесиниң болгаш девискээриннн бүдүн-бүрүн чоруун, күрүне эрге-чагырга системазынын чангыс айыны, Тыва Республиканын хой националдыг чоңуун эрге-ажыктарын камгалаарын, Тыва Республиканын социал-экономиктиг хөгжүлдези база чагаай чоруу дээш бот-боттарын хүндүлээрнн база бот-боттарынын харысалгазын барымдаалап тургузар.

2 Тыва Республиканын күрүне эрге-чагырга органныр Тыва Республиканын девискээринге комплекстиг социал, экономиктиг, саң-хоо, экологтук хөгжүлдениң күрүне эргелеп-башкарылганын хандыраар, республикага федералдыг бүрүн эргелерин боттандырыныга салдар чедирер

57 чүүл. Тыва Республиканын эргелеп-башкара чүүлдериниң болгаш бүрүн эргелериниң хевирлери

Тыва Республиканын эргелеп-башкара чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерин Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын аразында эргелеп-башкара чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерин аңгылаанын барымдаалап тодарадыр болгаш мындыг янылыг болур:

а) Тыва Республиканын эргелеп-башкара чүүлдерин болган бүрүн эргелери;

б) Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын кады эргелеп-башкара чүүлдериниң талазы-биле Тыва Республиканын бүрүн эргелери;

в) күөскөч эрге-чагырганын федералдыг органнырын боттандыраар-биле Тыва Республикага дамчыды берген бүрүн эргелери.

58 чүүл. Федералдыг бүрүн эргелерин боттандырыныга Тыва Республиканын киржилгези

1. Тыва Республика федералдыг бүрүн эргелерин боттандыраарыга Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын күрүне органнырын дамчыштыр Россия Федерациязынын Конституциязында база Россия Федерациязынын хоойлу-дүрүмнеринде доктааткан хемчээлдерге болгаш хевирлерге киржир

2. Россия Федерациязынын Конституциязын эзугаар Россия Федерациязынын эргелеп-башкара чүүлдерин болза:

а) Россия Федерациязынын Конституциязын болгаш федералдыг хоойлуларын хүлээп алыры болгаш оларга өскерилгелер кирири база оларны сагып турарын хынаары;

б) Россия Федерациязынын федералдыг тургузуу болгаш девискээри;

в) кижиниң болгаш хамаатынын эргелерин болгаш хосталгаларын дүүштүрүн таарыштыраар болгаш оларны камгалаары; Россия Федерациязынга хамааты болуру; национал эвээш улустарын эргелерин дүүштүрүн таарыштыраар болгаш оларны камгалаары;

г) хоойлужудулга, күөскөч болгаш суд эрге-чагыргазынын федералдыг органнырын системазын тургузары, оларны организаста

түс чер бот-башкарылгазының чогуур органны чөпчөзөөнде, а ол ышкаш түс чер бот-башкарылга органныарының саннадыны-биле муниципалитет өңүзү кылдыр дамчыды берип болур.

75 чүүл. Муниципалитет өңүзүнүн объектилерин
Тыва Республиканың күрүнө өңүзү кылдыр
дамчылары

Муниципалитет өңүзүнүн объектилерин федералдыг хойулжудулгага дүүштүр Тыва Республиканың хойулжу-биле, түс чер бот-башкарылгазының актылары-биле доктааткан чурум өзүгаар түс чер бот-башкарылга органныарының инициатива-биле Тыва Республиканың күрүнө өңүзү кылдыр дамчыды берип болур.

76 чүүл. Федералдыг өңүнүн объектилеринге
хамаарыштыр Тыва Республиканың күрүнө эрге-
чагырга органныарының бүрүн эгелери

Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагыргазының органны Тыва Республиканың девискээринге федералдыг өңүнүн бүдүрүлге болгаш социал объектилерин чогумчалыг таарыштыр тургусканынга, оларын бойдус курлавырларын чөптү ажыг-лаарынга, долгандыр хүрээледи камгалаарынын хемчеглерин күүсөдиринге күрүнө контролон бодунун бүрүн эгелеринге дүүштүр боттандырар.

77 чүүл. Күрүнө өңүзүн хавырып база дамчыдып
турар үеде компенсация

Тыва Республиканың күрүнө өңүзүн хавырып ап база ону федералдыг өңүңе дамчыдып турар таварылгада Тыва Республика Россия Федерациязынын хойулжудулгазы-биле доктааткан чурум өзүгаар көрдүнгөн хемчээлге компенсацияны адыр эргелиг.

78 чүүл. Тыва Республиканың күрүнө өңүзүнге
хамаарышпас объектилерин ажыгалаары

Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагыргазынын системазын болгаш чурттагыч чоңун (чоңунун) херегелдерин хандырар сорулга-биле Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга органны Тыва Республиканың девискээринде турар федералдыг, муниципалитет, хуу өңүнүн, хой-ниини каттыжышкыннарынын өңүзүнүн объектилерин оларын чогуур ээлери-биле керээлиг үндезинге ажыгалалын боттандырар.

79 чүүл. Тыва Республиканың күрүнө өңүзүнүн
объектилерин

1. Тыва Республиканың күрүнө өңүзүнге хамааржыр чүүлдер:
 - а) республика бюджетинин акша-хоренгилеринин күсели-биле туруп тургускан азы федералдыг болгаш муниципалитет өңүзүнден Тыва Республиканың өңүзүнче дамчыткан, а ол ышкаш күрүнө болгаш муниципалитет негелде-херегелдинге, хуу өңүндөн болгаш өңүнүн өске-даа хевирлеринден дең чергелиг этидилгелг хавырган инженер инфраструктуразынын болгаш харылаа-аргыжылга объектилерин; федералдыг хойулжудулгага дүүштүр энергетика болгаш өске-даа курлавырлар.
 - б) өөредилгенин, эртемнин, культураның, кадык камгаладынын, күш-культура болгаш спортун бүдүрүлгелери, каттыжышкыннары, албан черлери, Тыва Республиканың акша-хоренгилеринин күсели-биле туруп тургускан азы садып алган азы федералдыг хойул-биле доктааткан чурум өзүгаар Тыва Республикага дамчыдып берген өске-даа албан черлери, оон иштинде Тыва Республиканың күрүнө өңүзүнүн оон девискээринде эвес объектилерин;
 - в) федералдыг хойулжудулгага дүүштүр культура болгаш төөгү салгалынын республика чергелиг объектилерин;
 - г) республика бюджетинин болгаш республиканын тускай орулгалыг база валюта фондларынын акша-хоренгилери.
2. Федералдыг хойулда доктааткан чурум болгаш негелдер өзүгаар Тыва Республиканын өңүзүнче күрүненин чер уастактарын Тыва Республиканын Күрүненин үнелиг металлдар болгаш үнелиг даштар фондунун акша-хоренгилерин кириштир өске-даа объектилер хамааржыр болур.
3. Тыва Республиканың күрүнө өңүзүнүн объектилеринин дандызын Тыва Республиканын Улуг Хуралы бадылаар.

80 чүүл. Тыва Республиканың күрүнө
өңүзүнүн объектилерин эргелеп-башкары болгаш
баш билрин

1. Тыва Республиканың күрүнө өңүзүнүн объектилерин Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың хойулжудулгаларыга дүүштүр Тыва Республиканың Чазара эргелеп-башкара болгаш баш билрин.
2. Тыва Республиканың күрүнө өңүзү бооп турар эт-хоренгин доктааткан чурум өзүгаар бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш албан черлеринге быжылган туруп болур.
3. Тыва Республиканың күрүнө өңүзүн федералдыг хойулжудулгага дүүштүр ажил-агыйжы субъектилерге алдынган арыг орулгазынын чамдызын республика бюджетинче шилчидер негелде-биле трастылыг (бүзүржилге) эргелеп-башкарылгага дамчыдып берип болур.

81 чүүл. Хой-ниини каттыжышкыннарынын
өңүзү

1. Юридиктиг эргелиг хой-ниини каттыжышкыннарынын өңүзүнче бажың-балг, тудулар, чурттаган оран-сава фондуу, транспорт, дериг-херекселдер, ажил-агый херекселдер, культура-чырыдышкынга, кадыкшылгага ажыглар эт-хоренгин, акша-хоренгин, акциялар, өске-даа үнелиг саазыңар болгаш ук хой-ниини каттыжышкыннарынын уставында айтыттыган ажил-чорудулгазын материалдыг хандырынга эрежок чууга өске-даа эт-хоренгин хамааржыр болур.
2. Хой-ниини каттыжышкыннарынын өңүзүн ээлэринин, ажыгларынын болгаш баш билин шиптирлээр-ринин айтырыглары федералдыг хойулжудулгага-биле таарыштыр шиптирлетьинер

82 чүүл. Чер хамаарылгаларын таарыштырары
болгаш бойдус ажыглары

1. Чернин, чер иштинин байлактарын, суг, арга-арыг болгаш өске-даа бойдус курлавырларын ээлэрин, ажыгларын болгаш баш билин шиптирлээрин Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың хойулжудулгаларында доктааткан чурум өзүгаар таарыштырар.
2. Тыва Республиканың девискээринде черлерин, чер иштин, суг, арга-арыг болгаш өске-даа бойдус курлавырларын ажыгларынын эгелерин дамчыдып, хуваап бээрин федералдыг хойулдар-биле таарыштырар.
3. Тыва Республиканың девискээринде күрүнениң чер иштинин фондуун, күрүнениң арга-ыяш фондуун, күрүнениң суг фондуун болгаш черлерин Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың хойулжудулгаларында дүүштүр эргелеп-башкара
4. Тыва Республиканың девискээринде черлерин болгаш бойдус курлавырларын өңүнүн хевиринден хамаарылга чокка бүдүрүлгелерин, албан черлеринин болгаш организацияларын көрдүнгөн сорулгазынга дүүштүр ажыгдалыга контрольд бодунун бүрүн эгелеринин хире чергезин-биле боттандырар; бойдус курлавырларынын камгаладын, долгандыр хүрээледиң кадагалалын болгаш боттадырбазын бодурубазын хандырар.

(Уланчызы 4-кү артыда).

83 чүүл. Мал ажылы

1 Тыва Республикада мал ажылы амыдыралдың шөгүтүгөн тургустунган адыры, ажил-агый чорудулгазынын чаңчылчаан хевйри болгаш күүрүнениң тускай онза камгалаалында турар.

2 Күүрүне эрге-чагыргазынын болгаш тус чер бот башкарылганын органның малчынырга саң-хөө, ветеринар, селекция-уксажыдылга болгаш дузаның өске-даа хевйри-биле күүрүне болгаш муниципалитет деткинчезин мал бажын кадагалаар болгаш өстүрер сорулга-биле көргүзөр.

3 Күүрүне эрге-чагыргазынын болгаш тус чер бот-башкарылганын органның, эрге-дужаалдыг кижилер, хамаатылар, а ол ышкаш өңчү хевиринден хамаарылга чокка юридиктиң эргелигдер мал оорлаарын болдурбазынын база оң-биле демиселдин дээштин бедирининг талазы-биле хемчеглерин алыр.

VII эге. САҢ-ХӨӨ ПОЛИТИКАЗЫНЫҢ ҮНДЕЗИННЕРИ**84 чүүл. Саң-хөө курлавырлары**

1 Тыва Республиканың саң-хөөзүнүн курлавырлары болза республиканың болгаш тус черлер бюджетинин, тускай сорулгалыг база валюта фонддарынын, Тыва Республиканың күүрүне база муниципалитет өңчүзү бооп турар бүдүрүлгелерин, организацияларнын болгаш албан черлеринин акша-хөргенгилери, чээли курлавырлары база ол ышкаш федералдыг бюджеттен болгаш федералдыг фонддардан акшалан-дырышкынар болур.

2 Тыва Республиканың саң-хөө курлавырларын Россиянын өске субъектилеринин, Россиянын болгаш даштыкы бүдүрүлгелеринин, албан черлеринин, хой-ниини каттыжышкынынарынның база хамаатыларынның саң-хөө курлавырлары-биле федералдыг хоойлугарга дүүштүр кады кылган программаларны боттандыры-биле дугуржулга езугаар каттыштырган бооп болур.

85 чүүл. Тыва Республикага үндүрүт онаары болгаш чыылдалар

Тыва Республиканың девискээринге Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың хоойлу-дүрүмнеринде көрдүнгөн болгаш федералдыг, республика, тус чер бюджеттеринче кири санаттырар үндүрүлгелерин, чыылдаларны, каайлы төлевирлерин болгаш өске-даа ыяап төлээр төлевирлерин тыртар.

86 чүүл. Тыва Республиканың бюджети

1 Тыва Республиканың бюджети болза Россия Федерациязынын бюджет системазында кирип турар болгаш Тыва Республика боду башкарын дээр чүүлдерин сорулгаларын болгаш функцияларын хандырыгыга үндүрер кылдыр көрдүнгөн акша-хөргенгилерин мөөңсөөринин болгаш чарырынын хевйри болур.

2 Тыва Республиканың бюджети болгаш республиканың девискээринде турар муниципалитет тургузулгаларынын бюджеттеринин мөөң түнү Тыва Республиканың каттышкан бюджети болур.

3 Тыва Республиканың бюджетинин орулгалары бодунун болгаш таарыштырып турар Федералдыг үндүрүг орулгаларында база ол ышкаш федералдыг бюджеттен дотациялардан, субвенциялардан база субсидиялардан, а ол ышкаш бюджеттен саң-хөө дузаламчызындан болгаш бюджет чээлидеринден хевирлеттинип тургустунар.

4 Тыва Республиканың бюджетинин чарыгдалдары күүрүнениң эң бичин стандарттарын, күүрүнениң ачы-дуза көргүзөрдө чарыгдалдарынын саң-хөө нормативтерин болгаш бюджет-биле эң эвээш хандырткынарынның чангыс аай методологтуг үндезининге барымдаалаттынып тургустунар.

87 чүүл. Тыва Республиканың тускай сорулгалыг болгаш валюта фонддары

1 Акша-төгөргин банк албан черлеринин тускай агар санында турар болгаш Тыва Республиканың Чазаа чарыгдал болур республиканың тускай сорулгалыг база валюта фонддарын Тыва Республика тургузуп алыр эргелиг.

2 Тыва Республиканың тускай сорулгалыг база валюта фонддарын тургузарынын болгаш оларнын ажил-чорудулгазынын чурумун Хоойлу езугаар доктаадыр.

88 чүүл. Тыва Республиканың үнелиг металлдарынын болгаш үнелиг даштарынын күүрүне фондузу

Тыва Республиканың үнелиг металлдарынын болгаш үнелиг даштарынын күүрүне фондузун Россия Федерациязынын Чазаа-биле чөпшээржилге езугаар тургузар болгаш Тыва Республиканың күүрүне эрге-чагыргазынын органнынның иштиндеринге дүүштүр ажыглаар.

89 чүүл. Кредит хамаарылгалары болгаш курлавырлар

1 Тыва Республиканың күүрүне эрге-чагырга органның экономиктиг, экологтуг база социал программаларыны боттандырыгыга немелде акша-хөргөң кириштирер сорулга-биле, Россия Федерациязынын хоойлужудулгаларына дүүштүр, банклар-биле, өске-даа саң-хөө чээли албан черлерин-биле, чурттагыч чон-биле кредит хамаарылгаларын тургузар.

2 Кредит курлавырларынын үнер достери кылдыр ажыглаар хевирлер:

а) бүдүрүлгелерин болгаш социал адыры хөгжүдеринге республика чергелиг чээлилерин, оң иштинде тускай сорулгалыг;

б) кредит бээр албан черлеринден Тыва Республиканың Чазааны акша-төгөргин чээп алыры, федералдыг бюджеттен азы Россия Федерациязынын бюджет системазынын өске-даа деңгээлдерин чээли алыры;

в) Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың хоойлугарына дүүштүр чээли хамаарылгаларынын өске-даа хевирлери.

90 чүүл. Тыва Республикада банк системазы

1 Тыва Республикада банк системазы федералдыг банк системазынын тудуш кезээ бооп турар болгаш Россия Федерациязынын хоойлужудулгазы-биле башкартынар.

2 Тыва Республиканың девискээринде Россия Федерациязынын Төп банкызынын (Россия Банкызы) албан черлери, кредит организациялары база ол ышкаш даштыкы банкларынның салбырлары болгаш төлөөлөр черлери ажылдап турар.

91 чүүл. Тыва Республиканың Саналга палатазы

Күүрүнениң саң-хөөзүн хынаар, турум ажылдаар орган болур. Тыва Республиканың Саналга палатазын Тыва Республикага тургузуп алыр эргелиг, ону тургузарын болгаш оң ажил-чорудулгазын Тыва Республиканың хоойлузун езугаар тодаргайлаар.

VIII эге. ЭКОЛОГТУГ ПОЛИТИКАНЫҢ ҮНДЕЗИННЕРИ**92 чүүл. Долгандыр турар хүрээлелди кадагалаары**

Федералдыг хоойлугарын доктааткан бүрүн эргелерин дүүштүр Тыва Республика долгандыр турар бойдус хүрээлелди камгалаарының кол угланышкынынын

тодарадыр болгаш бодунун девискээринге турум экологтуг айыыл чок саймыралды хандырар сорулгалыг экологтуг программаларны бадылаар.

93 чүүл. Экологтуг политиканың кол-кол угланышкыны

Тыва Республика бойдус курлавырларын, экологияга хоралыг объектилерин даңызыларын болгаш оларнын байдалын үнелээри ажылда чорудар; долгандыр турар бойдус хүрээлелдин камгалаарын планнаар, күүрүнениң башкарылга, бүдүрүлгө, албан черлерининг организацияларынын бойдус камгалаар талазы-биле ажил-чорудулгазын дүүштүрер; долгандыр турар бойдус хүрээлелди камгалаар талазы-биле хемчеглер күүсөдиринге херек акша-төгөргикти эки тура-биле мөөңсөөрин деткир, күүрүне шугуму-биле экологтуг хыналданы боттандыраар; долгандыр турар бойдус хүрээлелге хоралыг объектилерин ажил-чорудулгазын кызыгаарлаарынын, түр соксадырын, шугут соксадырынын дугайында иштиндерин хулээп алыр; бойдуска заповедниктер тургузар ажылда организациястар; экологтуг кижизидилге, өөрөдиге база чырыдышкын талазы-биле хемчеглер ап чорудар; Россия Федерациязынын эргелеп-башкарылганын кирбес өске-даа айтырыгларын сайгыры көөр.

94 чүүл. Экологтуг экспертиза

Тыва Республика экологтуг экспертиза талазы-биле хамаарылгаларын экологтуг, социал болгаш экономиктиг онзагай байдалдарын барымдаалап, Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың хоойлугарына дүүштүр боттандыраар.

95 чүүл. Атмосфераның агаарын, суг курлавырларын, арга-арыгларын, хөзүнүнү болгаш дириг амытаннарны камгалаары

Тыва Республика федералдыг хоойлугарын доктаатканы бодунун бүрүн эргелеринге дүүштүр атмосфераның агаарын, суг курлавырларын, арга арыгларын, хөзүнүнү, дириг амытаннарны сарыылдыг ажыгалаарычы, оларны хоралыг чүүлдерден камгалаарычы угланган эрге-хоойлу, организастиг болгаш өске-даа хемчеглерин системанын ажылдап кылдыр болгаш боттандыраар.

Тыва Республика федералдыг хоойлуга дүүштүр республика болгаш тус чер чергелиг онза камгалаалдыг бойдус девискээрлерин тодардыр, оларны организациястар болгаш ажылдадырынын талазы-биле күүрүне эргелеп-башкарылганын болгаш контроль боттандыраар.

IX эге. ХООЙЛУЖУДУЛГА (ТӨЛЭЭЛЕЛГЕ) ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫ**96 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралы — Тыва Республиканың күүрүне эрге-чагыргазынын хоойлужудулга (төлөөлелге) органы**

1 Тыва Республиканың Улуг Хуралы — Тыва Республиканың күүрүне эрге-чагыргазынын доктаамал ажылдаар кара чангыс хоойлужудулга (төлөөлелге) органы. Тыва Республиканың Улуг Хуралы Төлөөлөкчилер палатазы болгаш Хоойлужудулга палатазы деп ийи палатадан тургустунар.

2 Төлөөлөкчилер палатазы 130 депутаттардан тургустунар.

Хоойлужудулга палатазы 32 депутаттардан тургустунар.

3 Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палата бүрүзүнүн бүрүн эргелеринин хуусаазы — 4 чыл.

4 Тыва Республиканың Улуг Хуралы юридиктиг эргелиг албан чери болур.

5 Тыва Республиканың Улуг Хуралы бодунун бүрүн эргелерин хоойлугар, доктаадыр, медеттесер, кыгырыглар хулээп алыры-биле болгаш хыналда ажылдарын кылып чорудары-биле боттандыраар.

6 Тыва Республиканың эрге-хүлээлгезинге дүүштүр хулээп алган болгаш хоойлу езугаар күштүг болуп кирген нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын Тыва Республиканың күүрүне эрге-чагырга органнынын, күүрүне органнынын, тус чер бот-башкарылга органнынын, организацияларынын, албан-дужаалдыг кижилеринин болгаш хамаатыларынның күүсөдирин албан болур уjurлуг.

97 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралыга сонгулдалар

1 Төлөөлөкчилер палатазынын болгаш Хоойлужудулга палатазынын депутаттары чангыс мандаттыг сонгулда округтарына сонгулар.

2 Төлөөлөкчилер палатазынын болгаш Хоойлужудулга палатазынын сонгулдаларын чорударынын чурумун Россия Федерациязынын хоойлужудулгазына дүүштүр Тыва Республиканың хоойлугары доктаадыр.

3 Төлөөлөкчилер палатазынын болгаш Хоойлужудулга палатазынын депутаттарыга сонгулар эргелиг болгаш 20 хар четкен Россия Федерациязынын хамаатызы сонгудуп болур.

98 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралынын ажылынын организациястараы

1 Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палата бүрүзү бирги хуралын ук палатаның депутаттарынын доктааттыгын чогуур санынын үштүн ийинин сонгаан соонда 30 хунда орай эвес чыылдыраар.

2 Тыва Республиканың Улуг Хуралынын Төп сонгулда комиссиязынын Даргазы ажыдар.

3 Төлөөлөкчилер палатазынын, Хоойлужудулга палатазынын чаа чыжының ажылынын эгелен үезинден мурундагы чыыштын Төлөөлөкчилер палатазынын, Хоойлужудулга палатазынын бүрүн эргелери соксар.

4 Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палаталарынын каттышкан хуралдары, а ол ышкаш Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палаталар бүрүзүнүн хуралдары хоойлуда көрдүнгөн таварылгалардан аңгыда, ажык болур.

5 Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палаталары ук палаталарын депутаттарыга удурткан доктаамал, түр комитеттерин болгаш комиссияларны, ажылчын бөлүктөрүн тургузар эргелиг.

6 Тыва Республиканың Улуг Хуралы, оң палаталары болгаш комитеттери Тыва Республиканың ажил, амыдыралынын болгаш ажылдап кылып турар хоойлугар төлөвилелдеринин айтырыгларын көөрү-биле парламент динчадышкынынын чорудуп турар.

7 Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палаталары, бир эвес бо Конституция болгаш федералдыг хоойлу-дүрүмде өскээр доктаалы болза, чогуур палатаның депутаттарынын доктаамал санынын хой кезинин бадылааны-биле бодунун харыялаары айтырыглар талазы-биле нормативтиг болгаш эрге-хоойлу актыларын хулээп алыр.

8 Тыва Республиканың Улуг Хуралын организациястараынын болгаш оң ажил-чорудулгазынын үндезиннери бо Конституция езугаар тургустунар. Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палаталарынын ажил-чорудулгазынын чурумун палаталарын регламенттери тодардыр.

99 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралынын бирги организациястат хуралы

Тыва Республиканың палаталар бүрүзүнүн бирги организациястат хуралы Тыва Республиканың Улуг Хуралынын чогуур палатазынын доктааткан санын составынын үштүн ийининден эвээш эвес депутаттары озуржур болза, бүрүн эргелиг.

100 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палаталарынын каттышкан хуралдары

1 Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палаталарынын хуралдарын аңгы эрттирер.

2 Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палаталарынын каттышкан хуралдарын Тыва Республиканың иштики политиказынын, девискээрлер, чурттар аразынын болгаш даштыкы экономиктиг харылаалдарын хөгжүлгезинин кол угланышкынынын тодарадыр дугайында Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын чыл санында Тыва Республиканың Улуг Хуралына айыткалын көөрү-биле, ол ышкаш Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың хоойлугарында көрдүнгөн өске-даа таварылгаларда чыылдыраар.

3 Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палаталарынын каттышкан хуралдарын Улуг Хуралдың палаталарынын Даргалары ээлежиң эрттирер.

101 чүүл. Төлөөлөкчилер палатазынын болгаш Хоойлужудулга палатазынын депутаттарынын эрге-байдалы

1 Төлөөлөкчилер палатазынын болгаш Хоойлужудулга палатазынын депутаттарынын эрге-байдалы болгаш бүрүн эргелери федералдыг хоойлуга дүүштүр Тыва Республиканың хоойлузун езугаар тодаратынар.

2 Тыва Республиканың хоойлузун езугаар доктааткан таварылгалардан аңгыда, Төлөөлөкчилер палатазынын депутаттары боттарынын бүрүн эргелерин кол ажил-чорудулгазындан үзүктелешкин чок боттандыраар. Хоойлужудулга палатазынын депутаттары боттарынын бүрүн эргелерин профессионалдыг доктаамал үндезинге боттандыраар.

3 Бир эвес федералдыг хоойлуда өскээр көрдүмнөз болза, Төлөөлөкчилер палатазынын, Хоойлужудулга палатазынын депутаттары Россия Федерациязынын Федералдыг хуралынын Күүрүне Думазынын депутады бооп болбас, Россия Федерациязынын өске-даа күүрүне албан-дужаалдарын, федералдыг күүрүне албанынын күүрүне албан-дужаалын, Тыва Республиканың өске-даа күүрүне албан-дужаалын, Тыва Республиканың күүрүне албан ажилынын күүрүне албан-дужаалын ээлеп болбас. Боттарынын ажил-чорудулгазын профессионалдыг доктаамал үндезинге боттандырып турар Төлөөлөкчилер палатазынын, Хоойлужудулга палатазынын депутаттары башкы, эртем болгаш чогадыкчы ажылдар кылырындан аңгыда, төлөвирлиг өске ажил-чорудулга кылбас.

4 Төлөөлөкчилер палатазынын, Хоойлужудулга палатазынын депутаттары сонгукчулар мурунга бузуелин чидирген таварылгада, оларнын мурунга харысалганы хулээр. Төлөөлөкчилер палатазынын, Хоойлужудулга палатазынын депутаттары сонгукчулар бузуелин чидиргеннин түнелинде, оларга харысалганы хулээдиринин чурум байдалын Тыва Республиканың хоойлузу тодардыр.

5 Кым-даа хары угда Тыва Республиканың Улуг Хуралынын ийи палаталарынын депутады бооп болбас.

102 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралынын хоойлужудулга саналдаар инициативазы

Тыва Республиканың Улуг Хуралы Россия Федерациязынын Федералдыг хуралына хоойлужудулга саналдаар инициативалыг эргелиг болур.

103 чүүл. Төлөөлөкчилер палатазынын бүрүн эргелери

Төлөөлөкчилер палатазынын бүрүн эргелеринге хамааржыр чүүлдер:

а) бо Конституциянын доктааткан чурумун езугаар Тыва Республиканың Конституциязына эдилгелерин чүлдүгүзүнү көөрү;

б) Төлөөлөкчилер палатазынын регламентинин хулээп алыры;

в) Төлөөлөкчилер палатазынын даргазын болгаш оң оралакчыларын сонгууру;

г) Төлөөлөкчилер палатазынын ажилчын органнын тургузары;

д) Тыва Республиканың Хоойлужудулга палатазынын хулээп алган Тыва Республиканың конституция хоойлугарын, Тыва Республиканың хоойлугарын хулээп алырын азы хулээп албанын көөрү болгаш бо Конституцияга дүүштүр оларга ат салыры-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазынче чорудары;

е) Хоойлужудулга палатазынын депутаттарынын сонгулдаларын доктаадыр;

ж) Тыва Республиканың хоойлузунда доктааткан чурумун езугаар Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын чөпшээржилгезин езугаар Тыва Республиканың референдум эрттирерин доктаадыр;

з) Саналга палатазынын Даргазынын оралакчызын албан-дужаалга болгаш оң аудиторларынын составынын чартык кезинин томуйлаары болгаш хостары;

и) Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязынын кезжунеринин чартык кезинин томуйлаары;

к) Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын дилег киригенин езугаар Тыва Республиканың Конституция судунун судьяларын Тыва Республиканың Конституция хоойлузунда доктааткан чурумун езугаар томуйлаары;

л) Тыва Республиканың конституция хоойлузунун доктааткан чурумун езугаар чаргы чарар судьяларын томуйлаары;

м) Россия Федерациязынын хоойлузунда доктааткан чурумун езугаар федералдыг судтарын судьяларын (даргаларын, даргаларынын оралакчыларын) албан-дужаалга томуйлаарына кандидатураларын дугуржуру;

н) Тыва Республиканың Чазааның Россия Федерациязынын субъектилерин-биле, ол ышкаш даштыкы федеративтиг күүрүлелерин субъектилерин-биле, даштыкы күүрүлелерин административ-девискээр тургузулгалары-биле чарган керзелерин (дугуржулгаларын) бадылаары;

о) федералдыг хоойлуда көрдүнгөн таварылгаларда болгаш Тыва Республиканың хоойлузу-биле доктааткан чурум езугаар күүсөкчи эрге-чагырганын федералдыг органнынын девискээр органнынын удурткучуларын албан-дужаалына томуйлаар кандидатураларын дугуржуру;

п) Тыва Республиканың хоойлузу-биле Төлөөлөкчилер палатазынын эрге-хүлээлгезинге хамаарыштырган өске-даа айтырыгларын иштиндерлээр.

104 чүүл. Хоойлужудулга палатазынын бүрүн эргелери

Хоойлужудулга палатазынын бүрүн эргелеринге хамааржыр чүүлдер:

а) бо Конституцияда доктааткан чурум езугаар Тыва Республиканың Конституциязына эдилгелерин хулээп алыры;

б) Тыва Республиканың конституция хоойлугарын, Тыва Республиканың хоойлугарын хулээп алыры, оларга өскерилгелерин болгаш немелделерин кириери, оларнын күүсөдизинге контроль боттандыраар;

в) Хоойлужудулга палатазынын Регламентинин хулээп алыры;

г) Хоойлужудулга палатазынын даргазын болгаш оң оралакчыларын сонгууру;

д) Хоойлужудулга палатазынын ажилчын органнын тургузары;

е) Төлөөлөкчилер палатазынын болгаш Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын сонгулдаларын доктаадыр;

ж) федералдыг хоойлуда дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның Даргазына бузүрөвезинин (бузүрөвезинин) дугайында иштинин хулээп алыры;

з) Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын бодунун

и) Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын дилег киригени-биле республика бюджетин бадылаары оң күүсөдизинин хыналдазын чорудары;

к) Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын дилег киригени-биле Тыва Республиканың социал-экономиктиг сайзыралынын республика программаларын бадылаары;

л) Тыва Республиканың Чазааның Тыва Республиканың бюджетин күүсөткенинин дугайында отчетун болгаш Тыва Республиканың социал-экономиктиг программаларынын күүсөдизинин дугайында отчеттарын көөрү;

м) Тыва Республиканың күүрүне өңчү-хөргөңизинин ажыглынын болгаш башкарылганын чурумун доктаадыр;

н) республиканың үндүрүлгелерин, чыылдаларын болгаш өске-даа албан төлөвирлерин, ол ышкаш оларны хавырып алырынын чурумун доктаадыр, республика чээлилерин болгаш үнелиг саазынынын үндүреринин чурумун тодардыраар;

о) Тыва Республиканың Чазааның Даргазына Тыва Республиканың чөпшээржилгезин бээр саң болгаш экономика сайыттарын томуйлаарына болгаш оларга бузүрөвезинин дугайында иштинин хулээп алыры;

п) Саналга палатазынын Даргазын болгаш оң аудиторларынын составынын чартык албан-дужаалга томуйлаары болгаш хостары;

р) кижинин эргелеринин талазы-биле Тыва Республикада төлөөлөттирген кижини албан-дужаалына томуйлаары болгаш албан-дужаалындан хостары;

с) Россия Федерациязынын Федералдыг хуралына Тыва Республиканың Улуг Хуралынын хоойлужудулга саналдаар инициативазы кылдыр хоойлугар төлөвилелдерин ажылдап кылыры;

т) черин болгаш республика уjur-дузалыг бойдустун өске-даа курлавырларын ажыгларынның, төөгү, культура болгаш бойдус объектилеринин камгалаанын, Тыва Республиканың күүрүне өңчүзүн муниципал

(Уланчызы. Эгези 1-4-ку арышларда).

6) Тыва Республиканың Улуг Хуралы азы оон палаталарының бирээзи Россия Федерациязының Конституциязынга, федералдыг хоойлударга, Тыва Республиканың Конституциязынга чорүшкөк нормативтиг болгаш эрге-хоойлу актыларын хуула алган таварылгаларда ону федералдыг хоойлуда көрдүнгенин езугаар Тыва Республиканың Чазаның Даргазының таратканы.

в) Тыва Республиканың Улуг Хуралы Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш федералдыг хоойлударга чорүшкөк нормативтиг эрге-хоойлу актыларын хуула алган таварылгаларда ону федералдыг хоойлуда көрдүнгенин езугаар күрүнө эрге-чагыргазының федералдыг органнының таратканы;

г) Төлээлекчилер палатазының, Хоойлужудулга палатазының депутаттарының амгы составының эрге-хоойлу дүшпезинин дугайында, оон иштинде депутаттарның боттарының бүрүн эргелерин соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Дээди судунун шийтпиринин күштүг болуп киргенин.

108 чүүл. Хоойлужудулга саналдар инициативага эрге

1. Хоойлужудулга саналдар инициативаның эргези Төлээлекчилер палатазынга Хоойлужудулга палатазының Төлээлекчилер палатазының депутаттарыга, Тыва Республиканың Чазаның Даргазынга, Төлээлекчилеринин тус чер хуралдарына, а ол ышкаш хамаатыларының 1000 кижиден эвээш эвес санныг бөлүктөрүнге хамааржыр. Хоойлужудулга талазы-биле инициатива Тыва Республиканың Конституция судунга, Тыва Республиканың Дээди судунга, Тыва Республиканың Арбитраж судунга, Тыва Республиканың прокурорунга, Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязыга оларның харыылаар айтырыгларының айыы-биле база хамааржыр.

2. Хоойлу төлөвилелдерин Хоойлужудулга палатазынче кишээр.

3. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының хоойлужудулга инициативаы езугаар кириген хоойлудар төлөвилелдерин оон саналын езугаар бир дугаарында көөр.

X эге. КУҮСЕКЧИ ЭРГЕ-ЧАГЫРГА

109 чүүл. Күүсекчи эрге-чагырга органнының системазы

1. Тыва Республикага Тыва Республиканың Чазак Даргазы удуртуп-баштаар Тыва Республиканың Чазак баштаан күүсекчи эрге-чагырга органнының системазын тургузар.

2. Россия Федерациязының Конституциязынга дүүштүр Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың кады чорудар ажалдарының талазы-биле Россия Федерациязының чорудары болгаш Россия Федерациязының бүрүн эргелеринге хамаарыштыр күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органны болгаш Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органны Россия Федерациязында күүсекчи эрге-чагырганың чангыс айы системанын тургузар.

110 чүүл. Тыва Республиканың Чазак Даргазы

1. Тыва Республиканың Чазак Даргазы Тыва Республикада иң бедик эрге-дужаалдыг кижилер болур.

2. Тыва Республиканың Чазак Даргазы Тыва Республиканың девискээринде доктаамал чурттап турар Россия Федерациязының идекпейлиг сонгуур эргелиг хамаатылары бүгү-нүгүтти дең болгаш дорт сонгуурдун үндэзининге чажыт бадылаашкын-биле Тыва Республиканың Хоойлузу-биле доктааткан чурум езугаар 5 чыл хуусаалыг сонгуур.

3. Тыва Республиканың Чазак Даргазына Россия Федерациязының 30 хардан өрү назылыг сонгуур эргелиг хамаатызын сонгуу болур.

4. Тыва Республиканың Чазак Даргазы албан-дужаалын ээлеп кирип тура, дараазында дагыракты бээр.

“Тыва Республиканың хой националдыг чонунга шынчы бараан болурун, кижинин болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын хүндүлөп болгаш камгалаарын, Россия Федерациязының Конституциязын база Тыва Республиканың Конституциязын, федералдыг хоойлудары болгаш Тыва Республиканың хоойлударын сагырынын, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бедик хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүсөдери байыры-биле дагырааткан тур мен”

5. Тыва Республиканың Чазак Даргазының эрге-байдалын Тыва Республиканың конституция хоойлузу-биле тодардыр.

111 чүүл. Тыва Республиканың Чазак Даргазының бүрүн эргелери

1. Тыва Республиканың Чазак Даргазы боду болгаш Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органның дамчыштыр Тыва Республиканың социал-экономиكتиг амьдыралының айтырыгларын шийтпирээр, бодунун эрге-хүлээлге айтырыгларын күүсекчи-айтышыкын айтырыгларын күүсөдир.

2. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы:

а) Тыва Республиканың Чазан баштаар бо Конституцияда, Тыва Республиканың конституция хоойлударында болгаш Тыва Республиканың хоойлударында быжылгаан бүрүн эргелерин күүсөдери контролылаар;

б) Тыва Республиканың конституция хоойлударына, Тыва Республиканың хоойлударына ат салыр, доктааткан чурумну езугаар оларны чонга чарлап дындадыр азы хүлээп албас;

в) күрүнө эрге-чагыргазының федералдыг органны-биле Россия Федерациязының субъекттеринин күрүнө эрге-чагырга органны-биле, тус чер бот-башкарылга органны-биле харылааларга делегей болгаш дагышкы экономиктиг харылаалары боттандыраар, Тыва Республиканың төлээлээр, Тыва Республиканың өмүнээзинден чогуур керээлгер болгаш дугуржулгаларга ат салыр эргелиг; эрге-дужаалдыг кижилерге болгаш (азы) күүсекчи эрге-чагырга органныга чогуур керээлгерге болгаш дугуржулгаларга Тыва Республиканың өмүнээзинден ат салырын төлээлээр;

г) Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр Тыва Республиканың Чазан тургузар, Тыва Республиканың Чазаның база Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының структуралык бадылаар;

д) Тыва Республиканың Улуг Хуралына республикада байдал дугайында Айыткалын чыл санында кириер;

е) федералдыг хоойлуда дүүштүр Тыва Республиканың Улуг Хуралынын, оон кайы-бир палатазының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр дугайында шийтпирин хүлээп алыр болгаш оларын сонгулдаларын эрттиреринге инициатива кишээр;

ж) Тыва Республиканың Чазак Даргазынын оралакчылары болгаш Тыва Республиканың сайыттарын бо Конституцияда болгаш Тыва Республиканың хоойлударында доктааткан чурумну езугаар томуйлаар;

з) Тыва Республиканың күрүнө комитеттеринин болгаш күүсекчи эрге-чагырганың өске-даа органнының удурткучуларын томуйлаар болгаш албан-дужаалындан хостаар;

и) Тыва Республикага референдум эрттиреринге чопшаржылганын бээр, Тыва Республикага референдум эрттиреринге инициативаны кишээр;

к) Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының кижилеринин чартык кезинин томуйлаар;

л) Тыва Республиканың Конституция судунун судьяларының албан-дужаалына томуйлаар кандидаттарларын Төлээлекчилер палатазынга кишээр;

м) Россия Федерациязының Президентизинге болгаш Россия Федерациязының Чазаның чугаалажык көөрү-биле хүлээп алырын күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнының харыылаары нормативтиг эрге-хоойлу актыларының төлөвилелдерин кишээр;

н) амгы күштүг хоойлужудулгага дүүштүр Россия Федерациязының күрүнө шаңналдарына кишээр болгаш Тыва Республиканың күрүнө шаңналдары-биле шаңнаар;

о) Тыва Республиканың Улуг Хуралының болгаш оон палаталарының ээлчег чок хуралдарын, а ол ышкаш бо Конституцияда айытканын езугаар Тыва Республиканың Улуг Хуралынын катан сонгуктан палатазының баштайгы хуралын хуусаа бетинде чыылдарын негээр эргелиг;

п) Тыва Республиканың Улуг Хуралының болгаш оон палаталарының ажылынга човулээр эргелиг кишээр;

р) Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанынга конституция болгаш тарыштырыкчы органнын тургузар;

с) бойдус, техногенин болгаш социал хевиринин айыыл-халаптыг байдалдарын уржуктарын чайладыр талазы-биле хемчеглерин алыр;

т) Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларында доктааткан өске-даа бүрүн эргелерин боттандыраар;

3. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы бодунун харыылаар айтырыгларынын чергези-биле Тыва Республиканың бүгү девискээринге ыяал-да күүсөдир чарлыктарын болгаш айтышкыннарын үндээр;

4. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы сүлделиг танмалы болур.

5. Каякан Тыва Республиканың Чазаның Даргазы бодунун хүлээлгелерин күүсөдир шыдаас апарган, а ол ышкаш бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан таварылгаларда, ол хүлээлгелерин Тыва Республиканың конституция хоойлузу-биле доктааткан чурум езугаар Тыва Республиканың Чазак Даргазынын бирги оралакчызы түр күүсөдир.

112 чүүл. Тыва Республиканың Чазак Даргазының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыры

1. Тыва Республиканың Чазак Даргазы бүрүн эргелерин хуусаа бетинде дараазында таварылгаларда соксадыр:

а) федералдыг хоойлуда көрдүнгенин езугаар Тыва Республиканың Улуг Хуралы анаа бүзүрел көргүспөзүндө;

б) хууда күзелни езугаар ажылындан дүшкенде, Тыва Республиканың Чазак Даргазынын хууда күзели-биле ажылындан дүжери оон бижимел билдиршишкенинге үндөшпөзү, Хоойлужудулга палатазы хүлээп алыр. Ажылындан дүжери хүлээп албан болза, Тыва Республиканың Чазак Даргазы бодунун хүлээлгелерин билдиршишкни кишergen хүнден ийи ай иштинде күүсөдир, оон соонда бүрүн эргелеринден дүжүп болур;

в) Россия Федерациязының Президентизи ону албан-дужаалындан дүжүргөндө;

г) ону судтан ажылдап шыдаас азы ажылдаар арга-шпээзи кызылы деп көргөндө;

д) ону судтан ич чок чиккен азы өлгөн деп чарлаанда;

е) анаа хамаарыштыр судтун буруудадыр шийтпирин күштүг бооп эгелзгенде;

ж) доктаамал чурттаары-биле Россия Федерациязының девискээринден үнүп чорутканда;

з) Россия Федерациязының хамаатызы эргезин чидиргенде;

и) ол мөчөөндө;

2. Тыва Республиканың Чазак Даргазы бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан таварылгаларда Төлээлекчилер палатазы бүрүн эргелерин соксаткан хүнден 14 хүн иштинде Тыва Республиканың Чазак Даргазының сонгулдаларын чарлаар.

113 чүүл. Тыва Республиканың Чазак

1. Тыва Республиканың Чазак болза Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагыргазының дээди коллегиялыг болгаш доктаамал ажылдар күүсекчи органы болур.

2. Тыва Республиканың Чазак Тыва Республиканың Чазак Даргазындан, оралакчыларындан, Тыва Республиканың сайыттарындан, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының өске-даа органнының удурткучуларындан тургустунар.

3. Тыва Республиканың Чазак Тыва Республиканың Чазак Даргазынын мурунгу харыскалгалыг болгаш Тыва Республиканың чаа сонгуктан Чазак Даргазынын мурунгу бодунун бүрүн эргелеринден дүжөр.

4. Тыва Республиканың Чазак

а) бодунун бүрүн эргелеринге дүүштүр кижинин болгаш хамаатының эргелерин болгаш хосталгаларын боттандыраар, хандырар болгаш камгалаар, өчүнүк болгаш хой-нигитини корум-чурумун камгалаар, кем-херек үүлгөдүшкенин-биле демисел чорудар талазы-биле хемчеглерин боттандыраар;

б) Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хоойлужудулга палатазынга кириери Тыва Республиканың республика бюджетинин төлөвиленин, а ол ышкаш Тыва Республиканың социал-экономиكتиг хөгжүлдээзинин программаларын ажылдап кылыр;

в) Тыва Республиканың республика бюджетинин күүсөдери хандырар, Тыва Республиканың республика бюджетинин күүсөдээзинин дугайында, а ол ышкаш Тыва Республиканың социал-экономиكتиг хөгжүлдээзинин программаларынын күүсөдээзинин дугайында отчеттарын Хоойлужудулга палатазынга кириер;

г) Тыва Республиканың хоойлударына дүүштүр Тыва Республиканың күрүнө өчүнүк, а ол ышкаш федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр Тыва Республикага эргелеп-башкары-биле дамчыдып берген федералдыг өчүнүк эргелеп-башкары болгаш ажылдап элээр;

д) федералдыг хоойлуда дүүштүр күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органны-биле харыылаар чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерин аңгылаар дугайында керээлдерин чарар, а ол ышкаш боттарынын бүрүн эргелеринин чамдызын боттандыраар биле бот-бодунга дамчыдып бээринин дугуржулгаларын чарар;

е) бойдус, техногенин, биолотуг болгаш социал характерлиг айыыл-халаптыг байдалдарын баш удур болдурбас болгаш оларның уржуктарын чайладыр хемчеглерин ажылдап кылыр;

ж) чыл санында Тыва Республиканың чонунга нациянын кадыкшылынын, экологиянын болгаш черинин база республиканың өске-даа бойдус курлавырларынын байдалынын дугайында күрүнө илеткектерин кирип дындадыр;

з) Тыва Республиканың прокурорунун албан-дужаалына томуйлаашкын кылырынга чопшээржилгенин бээр;

и) Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларында доктааткан өске-даа бүрүн эргелерин боттандыраар;

5. Тыва Республиканың Чазак Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээзинин чутула айтырыгларынын талазы-биле доктаалдарын хүлээп алыр.

6. Тыва Республиканың Чазак юридиктиг албан чери болур эргелиг болгаш сүлделиг танмалы болур.

7. Тыва Республиканың Чазаның харыылаар ажыл албанын, ону тургузар чурумун болгаш ажыл-чорудулгазын Тыва Республиканың конституция хоойлузу-биле тодардыр.

114 чүүл. Тыва Республиканың Чазаның девискээр органны

1. Муниципалитет тургузугларын социал-экономиктин хөгжүлдээзин тургустунар, күрүнө эрге-чагырга органнынын оларга дамчыдып берген күрүненин чамдык бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылазынын күүсөдир турарында контролыг күүсөдир сорулга биле Тыва Республиканың Чазак Тыва Республиканың Чазаның структура кезээ болур күрүнө

эргелеп-башкарылазынын девискээр органнын бүрүн эргелерин чогуур хемчээлине тургузуп болур.

2. Тыва Республиканың Чазаның девискээр органны Тыва Республиканың Чазаның чагыртыр болгаш бодунун ажыл-чорудулгазынын айтырыгларынын талазы-биле отчеттуг болур Тыва Республиканың Чазаның девискээр органнынын удурткучуларын Тыва Республиканың Чазак Даргазы албан-дужаалына томуйлаар болгаш албан-дужаалындан хостаар.

3. Девискээр органнын тургузарынын, ажыл-чорудулгазынын болгаш эрге-байдалынын чурумун федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр Тыва Республиканың Чазак доктадыр.

XI эге. ТЫВА РЕСПУБЛИКАДА СУД ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫ

115 чүүл. Чөптүг шийдилге органны

Россия Федерациязының Конституциязынга дүүштүр Тыва Республикага чөптүг шийдилгенин конституесчу, хамааты, административтиг болгаш кеземче суд чорудулгазы-биле чүглө суд боттандыраар.

116 чүүл. Суд системазы

1. Тыва Республикага суд системазын Россия Федерациязынын Конституциязы болгаш федералдыг конституция хоойлузу-биле тургузар.

2. Тыва Республикага федералдыг судтар болгаш Тыва Республиканың судтары ажылдаар.

3. Тыва Республиканың судтарына Тыва Республиканың Конституция суду болгаш Тыва Республиканың чарты чарар судьялары хамааржыр.

117 чүүл. Тыва Республикага судтарның бот-тускайлаң болгаш судьяларның хамаарышпас болуру

1. Судтар суд эрге-чагыргазын бот-тускайлаң, хамаарылга чокка Россия Федерациязынын Конституциязынын, Тыва Республиканың Конституциязынын болгаш Россия Федерациязынын хоойлужудулгазынын үндэзининге боттандыраар.

2. Тыва Республикада бүгү судьялар федералдыг хоойлуда доктааткан чангыс аай эрге-байдалдыг болур. Тыва Республикада чөптүг шийдилгенин шактыг чок боттандыраарыга байдалдарын тургузуп, судьяларның ажыл-чорудулгазын материал-техниктиг болгаш социал-амьдырал талазы-биле хандырар немелде хемчеглерин аш турар.

3. Судьялар кымга-даа хамаарышпас болгаш оларга дээп болбас, чүглө федералдыг хоойлуда тодараткан чурум езугаар дээрден башка, анаа кеземче харыскалгазын онаап болбас.

4. Чарты чарар судьяларның бүрүн эргелерин чүглө федералдыг хоойлу-биле болгаш Тыва Республиканың конституция хоойлузу-биле доктааткан чурум езугаар болгаш оларнын үндэзининге шуут азы түр соксадып болур.

5. Тыва Республиканың конституция судунун судьяларынын бүрүн эргелерин чүглө Тыва Республиканың конституция хоойлузу-биле доктааткан чурум езугаар болгаш оон үндэзининге шуут азы түр соксадып болур.

118 чүүл. Тыва Республиканың судтарына сайгарылгалар

1. Тыва Республиканың судтарга херектерин сайгарып көөрү ажык болур. Федералдыг хоойлуда көрдүнгөн таварылгаларда херектерин хаагыг хуралга көрүп болур.

2. Суд чорудуун талаарынын маргжалгалыг болгаш дең эргелиг болурунга үндөшпөзү боттандыраар.

3. Федералдыг хоойлуда көрдүнгөн таварылгаларда суд чорудулгазын төлээлекчилеринин киржилгези-биле боттандыраар.

119 чүүл. Тыва Республиканың Конституция суду

1. Тыва Республиканың Конституция суду 5 судьядан тургустунар.

2. Тыва Республиканың Конституция суду Тыва Республиканың Чазак Даргазынын, Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палаталарынын, Хоойлужудулга палатазынын депутаттарынын үштүн бир, Төлээлекчилер палатазынын депутаттарынын бештин бир кезинин, Тыва Республиканың Чазанын, Тыва Республикада кижиги эргелеринин талазы-биле бүрүн эргелигин төлээзинин, тус чер бот-башкарылазынын төлээлелге органнынын негелделерин езугаар Тыва Республиканың Конституциязынга дүжүп турарынын дугайында херектерин көөр.

а) Тыва Республиканың хоойлударын, Тыва Республиканың өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларын;

б) муниципалитет тургузугларынын уставтарын болгаш тус чер бот-башкарылга органнының база эрге-дужаалдыг кижилеринин нормативтиг эрге-хоойлу актыларын;

в) Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга органнының болгаш тус чер бот-башкарылга органнының аразында керээлдерин болгаш дугуржулгаларын;

г) Тыва Республиканың Россия Федерациязынын субъекттери-биле, а ол ышкаш дагышкы федеративтиг күрүнелерин административ-девискээр тургузуглары-биле күштүг болуп эгелзөөн керээлдерин.

3. Тыва Республиканың Конституция суду Тыва Республиканың Чазак Даргазынын, Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палаталарынын, Тыва Республиканың Чазанын, Тыва Республиканың кижиги эргелеринин талазы-биле бүрүн эргелиг төлээзин, тус чер бот-башкарылазынын төлээлелге органнының негээзин езугаар Тыва Республиканың Конституциязынга хамаарыштыр тайылбырлыг бээр.

4. Тыва Республиканың Конституция суду Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палаталарынын, Тыва Республиканың Чазанын негээзин езугаар Тыва Республиканың чаа Конституциязын хүлээп алыр эрежок чутула апарганынын дугайында, ол ышкаш Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелдер кириер дугайында түннелди бээр.

5. Конституцияга дүүшпес деп көргөн актылар болгаш оларнын чамдык чүүлдерин күш чок болур болгаш ажылдаас.

6. Тыва Республиканың Конституция судунун бүрүн эргелерин, тургузар чурумун болгаш ажыл-чорудулгазын бо Конституцияга дүүштүр Тыва Республиканың конституция хоойлузу-биле доктадыр.

120 чүүл. Чарты чарар судья

1. Чарты чарар судья бодунун эрге-хүлээлгезинге дүүштүр хамааты, административтиг болгаш кеземче херектерин көөр.

2. Чарты чарар судьянын бүрүн эргелерин болгаш ажыл-чорудулгазынын чурумун федералдыг хоойлу болгаш Тыва Республиканың Конституция хоойлузу-биле доктадыр.

XII эге. ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫ

121 чүүл. Тус чер бот-башкарылазын тургузар эрге

1. Тус чер бот-башкарылазын хоорайларга, көдээ чурттак чыгыт черлерге болгаш өске-даа девискээлдерге боттандыраар. Муниципалитет тургузугларын девискээлдерин тогулуг болгаш тус черин өске-даа чангыларын барымдаалыг, федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр Тыва Республиканың

хоойлузу-биле доктадыр.

2. Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр Тыва Республикага тус чер уjur-дузалыг айтырыгларын чон бот-тускайлаң шийтпирээр болгаш бодунун харыскалгазынга ап, тус чер бот-башкарылазын боттандыраар эргени магадылаар.

122 чүүл. Тус чер бот-башкарылазынын органны

1. Тус чер бот-башкарылазынга хамааржыр органны болза: федералдыг хоойлударга, Тыва Республиканың хоойлударына, муниципалитет тургузугларын боттандыраар уставтарына дүүштүр тургузар сонгулдалыг органны, муниципалитет тургузугларын уставтарына дүүштүр тургузар өске-даа органны болур.

2.

(Тончүү. Эгеси 1-5-ки арыннарда).

131 чүүл. Тус чер бот-башкарылга органнынын болгаш тус чер бот-башкарылгазынын албан-дужаалдыг кижилеринин харысалгазы

1 Тус чер бот-башкарылга органнын болгаш тус чер бот-башкарылганын албан-дужаалдыг кижилери Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын хоойлужулгазынга дүүштүр муниципалитет тургузуунун чонунун, күрүненин, юридиктин албан черлеринин болгаш хууда кижилеринин мурунуга харысалгалыг болур.

2 Россия Федерациязынын Конституциязынга, федералдыг конституция хоойлузуна, федералдыг хоойлуга, Тыва Республиканын Конституциязынга, Тыва Республиканын хоойлударына муниципалитет тургузуунун уставынга чөрүшкөк деп суд хүлээп көргөн нормативтиг эрге-хоойлу актызын хүлээп алган (парлаткан) тус чер бот-башкарылганын төлөөлөк органы, муниципалитет тургузуунун баштынын судтун шиптиринде доктааткан хуусаада ук норма эрге-хоойлу актызын азы оон чамдык чүүлдерин күш чок болдурар, а ол ышкаш суд шиптиринин дугайында информацияны оон күштүг бооп эгелзенин оон хонук иштинде парладыр.

3 Суд шиптиринин күсептин таварылгада тус чер бот-башкарылганын төлөөлөк органы Тыва Республиканын хоойлузу азы федералдыг хоойлуну езугар тараткан туруп болур, а муниципалитет тургузуунун баштынын албан-дужаалындан федералдыг хоойлуга дүүштүр Россия Федерациязынын Президентизи азы Тыва Республиканын Чазанын Даргазы дүжүрүп болур.

132 чүүл. Муниципалитет тургузууларын сүлдөзи

Муниципалитет тургузуулуг төгүлүг, күбүлүлүг, социал-экономика, национал болгаш тус черини өске-даа чаңчыларын илередиң турар хууда сүлделиг болур эргелиг

XIII эге. КОРУМ-ЧУРУМУНУ БОЛГАШ ХОЙ-НИТИНИН АЙЫЛ ЧОК ЧОУРУН ХАНДЫРАРЫ**133 чүүл. Корум-чуруму болгаш хой-нितिин аймыл чок чоруун сагмыры болгаш камгалаары**

1. Хамаатылар, албан-дужаалдыг кижилер, а ол ышкаш юридиктиг албан черлери өңүнүн хевирлеринден болгаш ведомство аайы-биле чагыртканындан хамаарылга чокка кижинин болгаш хамаатынын эргелерин болгаш хосталгаларын, күрүненин болгаш хой-нितिин корум-чурумун сагмыр хүлээлгелиг.

2 Корум-чуруму хандырамынга хамаатыларын киржилгези хууда-даа, коллективтиг-даа бооп болур

134 чүүл. Тыва Республиканын прокуратуразы

1. Тыва Республиканын прокуратуразы Россия Федерациязынын Конституциязынга дүүштүр чангыс аай федералдыг төпчүктен системанын кезээ болушкан, адаанда турар прокурорлар оон бедик эрге-дужаалдыг болгаш Россия Федерациязынын Чингине прокуратурага чагытыр

2 Тыва Республиканын прокурорун Россия Федерациязынын Чингине прокурору Тыва Республиканын Чазанын Даргазы дүжүрүп болур, албан-дужаалыга томуйлаар

3 Тыва Республиканын прокуратуразынын бүрүн эргелерин, ажылын организастаарын болгаш ажал-чорудулазынын чурумун федералдыг хоойлу-биле тодарадыр.

135 чүүл. Эрге-хоойлу камгалаар органныр

Тыва Республика кижинин, шиптиелдин болгаш күрүненин аймыл чок чоруун хандыраар, оларын эт-хоректинин, оон иштинде мал-маганын камгалаар, хой-нितिин корум-чурумун камгалаар-кадагалаар болгаш кем-херек үгүлгидинини биле демисел чорудар сорулга-биле ажал-чорудулазын федералдыг хоойлужулга-биле таарыштыр турар эрге-хоойлу камгалаар органныр-биле кады ажылдаар

XIV эге. КҮРҮНЕ БОЛГАШ МУНИЦИПАЛИТЕТ АЛБАНЫНЫН ҮНДЕЗИННЕРИ**136 чүүл. Тыва Республиканын девискээринге күрүне албанын күсептери**

1 Тыва Республиканын девискээринге күрүне албанын күсептери дээр Россия Федерациязынын күрүне албанын таарыштыр федералдыг хоойлударга дүүштүр күсепти эрге-чагырганын федералдыг органнынын болгаш Тыва Республиканын күрүне эрге-чагырганын органнынын бүрүн эргелеринин күсептерин хандыраар талазы-биле профессионал ажал-чорудулга болур

2 Тыва Республиканын күрүне албан-хаакчызы болза Тыва Республиканын күрүне албанын күрүне албан-дужаалынын хүлээлгезин күсепти Россия Федерациязынын хамаатызы болур, ол дээш анаа шалыны Тыва Республиканын бюджет хөрөңзинин күсепти биле төлээр

3 Күрүне албан-хаакчыларынын эрге-байдалын федералдыг хоойлудар болгаш Тыва Республиканын хоойлудары-биле тодарадыр

137 чүүл. Муниципалитет албаны

1. Муниципалитет албаны — муниципалитет албан-дужаалыг доктаамал үндезинге ажылдаар сонгудалыг өвөс профессионал ажал-чорудулга болур

2. Муниципалитет албан-хаакчызы болза амгы күштүг хоойлужулуга доктааткан чуруму болгаш муниципалитет тургузуунун уставын езугар, тус чер бюджетинин күсепти-биле шалын алыр, муниципалитет албан-дужаалынын хүлээлгезин күсепти турар Россия Федерациязынын хамаатызы болур.

3 Муниципалитет албан-хаакчызынын эрге-байдалын федералдыг хоойлудар болгаш Тыва Республиканын хоойлудары-биле тодарадыр

XV эге. АДМИНИСТРАТИВ-ДЕВИСКЭЭР ТУРГУЗУУ**138 чүүл. Административ-девискээр үелгези**

1. Тыва Республика хоорайлардан, кожуунардан (кодэ районнардан) болгаш Тыва Республиканын Чазанын Даргазынын киригени-биле Тыва Республиканын Улуг Хуралынын бадылаары республиканын административ-девискээр үелгезинин реестри-биле тодараттынар өске-даа административ-девискээр кезектерден болгаш чурттакчылыг черлерден тургустунган.

2. Тыва Республиканын составында:

а) кожуунар (кодэ районнар) — Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чоюн-Хемчик, Каа-Хем, Кызыл, Мөңгүн-Тайга, Овур, Бир-Хем, Сүт-Хөл, Таңды, Тере-Хөл, Тес-Хем, Тожу, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл болгаш Эрзин;

б) республика чергелиг хоорайлар — Кызыл, Ак-Довурак бар

139 чүүл. Административ-девискээр тургузуунун талазы-биле Тыва Республиканын бүрүн эргелери

1 Тыва Республика бодунун административ-девискээр тургузуун болгаш административ-девискээр кезектерин эрге-байдалын күштүг бооп турар хоойлужулуга дүүштүр боду бот-тускайлан тодарадыр

2 Административ-девискээр кезектерин тургузарын, дүжүрүн, оларын аразында кызыгаарларын доктаадырын болгаш өскерттир, адын адаарын болгаш эде адаарын, Тыва Республиканын административ-девискээр үжүр-дузалыг өске-даа айтыргаларын чогуур девискээрин чурттагы чонунун санал-оалын база эрге-ажыын барымдаалап, Тыва Республиканын конституция хоойлузунга дүүштүр шиптирээр.

XVI эге. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН КОНСТИТУЦИЯЗЫНГА ЭДИЛГЕЛЕР КИИРЕР БОЛГАШ ЭДЕ КӨӨРҮ**140 чүүл. Тыва Республиканын Конституциязынын доктаамал болурун хандыраары**

1 Тыва Республика Конституциязынын доктаамал

болурун, ону хүлээп алырын болгаш чамдык конституусчу чүүлдерин эде көөрүнүс тускай онза чуруму-биле хандыраар.

2 Тыва Республиканын Конституциязын, а ол ышкаш бо Конституциянын I болгаш XVI эгелеринге эдилгелерин Тыва Республиканын референдуму-биле хүлээп алыр

141 чүүл. Тыва Республиканын чаа Конституциязын хүлээп алыры

1 Тыва Республиканын Конституциязын ажылдап кылыр дугайында саналдарын Тыва Республиканын Конституция судунун түнелгине үндөлдөш, Тыва Республиканын Улуг Хуралы болгаш Тыва Республиканын Чазанын кирип болур, оон-биле чергелештир Тыва Республиканын Улуг Хуралынын саналы Тыва Республиканын Чааа-биле, а Тыва Республиканын Чазанын Тыва Республиканын Улуг Хуралы-биле дугуруштунган болур ужурут.

2 Тыва Республиканын чаа Конституциязынын төлөвилелин ажылдап кылыры эргежок чугула деп бот-боттарынын аразында дугурушкан таварылгада Тыва Республиканын Улуг Хуралы болгаш Тыва Республиканын Чазанын тургузарынын болгаш ажал-чорудулазынын чурумун конституция хоойлуду тодарып турар Тыва Республиканын Конституция комиссиязын тургузар. Тыва Республиканын Конституция комиссиязы Тыва Республиканын чаа Конституциязынын төлөвилелин ажылдап кыдыр болгаш ону Төлөөкчилер палатазынче кириер. Төлөөкчилер палатазы Тыва Республиканын чаа Конституциязынын төлөвилелин кирген үезинден 14 хонук хуусаада ону Тыва Республиканын референдумунче кириер дугайында шиптирин хүлээп алыр.

142 чүүл. Тыва Республиканын Конституциязынга эдилгелер кириери

1. Тыва Республиканын Конституциязынга эдилгелер кириер дугайында саналдарын Тыва Республиканын Конституция судунун түнелгине үндөлдөш, Төлөөкчилер палатазы-даа, Тыва Республиканын Чааа-даа Тыва Республиканын конституция хоойлузунун төлөвилели кыдыр тургускаш кирип болур.

2. Тыва Республиканын Конституциязынын I база XVI эгелеринге эдилгелерин бо Конституциянын 142 чүүлүнде көрдүнгөн чурум езугар хүлээп алыр.

3. Тыва Республиканын Конституциязынын II-XV эгелеринге эдилгелерин Хоойлужулуга палатазы депутаттарын доктааткан санын үштүң ийинден эвээш эвес кезээнин бадылашкыны-биле хүлээп алыр болгаш оларын хүлээп алган хүнүнден беш хонук хуусаада Төлөөкчилер палатазыга сайгырып көөрүнге кириер. Тыва Республиканын Конституциязынга эдилгелерин Төлөөкчилер палатазыга депутаттарын доктааткан санын үштүң ийинден хой кезин бадылаан болза, оларын Төлөөкчилер палатазы чүүлдүгүнүп деткээ деп санаар.

4. Бир эвес Төлөөкчилер палатазынга эдилгелерин оон депутаттарынын эргежок чугула четчир санын бадылашкыны-биле деткөвейн барган таварылгада оларын Хоойлужулуга палатазынче чедир ажылдап кылыры-биле чорудар. Тыва Республиканын Конституциязынга эдилгелерден Төлөөкчилер палатазы дагын катап ойталаан таварылгада Тыва Республиканын Конституциязынын ол-ла чүүлдерин өскертп азы немээр талазы-биле (ол-ла айтырыг талазы-биле) конституусчу хоойлужулуга инициативаны ону дагын катап ойталаан хуудан ийи чыл хуусаадан сонгаар Хоойлужулуга палатазынга кирип болур

5 Хоойлужулуга палатазынын хүлээп алганы болгаш Төлөөкчилер палатазынга чүүлдүгүнүп деткээни Тыва Республиканын Конституциязынга эдилгелер кириер дугайында Тыва Республиканын хоойлузун 10 хонук хуусаада Тыва Республиканын Чазанын Даргазын ат салыр болгаш чоңа чарлап чедир кыдыр дамчыдар. Тыва Республиканын Чазанын даргазы Тыва Республиканын Конституциязынга эдилгелер кириер дугайында хоойлуга 14 хонук хуусаада ат салыр болгаш чоңа чарлап чедир.

6 Тыва Республиканын Чазанын Даргазы Тыва Республиканын Конституциязынга эдилгелер кириер дугайында Тыва Республиканын Конституция Хоойлузундан ойталаан таварылгада Хоойлужулуга палатазы болгаш Төлөөкчилер палатазы ук хоойлуну оон мурунда кириер эдилгезинге

Дүвүрээзинниг медээ**СУУРНУ ХЕМ СУУ ХӨМЕ АП ЭГЕЛЭЭН**

Тес-Хем кожуунун Шуурмак суурунда дүвүрээзинниг байдал тургустунган. Суурун арты талазы-биле агып баткан хеминиң суулары доштагы берген-даа болза, дош адаандан аттыгың үнгөн сүт булукташ, суурун кезек бажышарын хөмө алган. 4-5 кире бажышарын подвалдарында сүт дискес хемчээли хире четкен.

Бо берге дүвүрээзинниг байдалды чааладыры-биле суму чагыргазы ыш ажылдагы, орук черлеринин машина-техниказын ажылдап тургаш, чайкаа удур хемчеглерин ап чорудуп турган. Ынчалза-даа байдал оон-даа нарыдап кээрге, январь айын эге хунеринде кожуун чагырга черинге байдалды дыңдаткан.

Кожуун чагыргазы суг айымал-халавын чааладыры-биле суму удуртулгазынга 5 муң рубль түнүгү акшаны үндүрүп берген, орук, сүт, ыш ажыл-агыйынын ажылдакчыларын, машина-техниказын эвдөлдөш, дузаны көргүскөн. ТР-нин Оңза байдалдар талазы-биле комитеттин специализ Л. И. Красов-

БАЧЫМ-НА ТУРГАН ЧҮВЕ

Ынчан мээң баштап турганым хову-трактор бригаданың 73 механизатор 43 санын яны-буру марканын техникаларын бедик дүдүкчүлүг ажылдап турган бис. Ам бодап чорумуңга, күрүне ажал-агыйынын техниктиг быразы совхозтун экономиктиг күчүзүн көдүрүп турган кол дөзү турган-дыр. Часкы чер ажылын, ситен-ширбил белекелди база тараа-быдаа, дүжүт ажаап алышкынын, хыгырыны белекелди болгаш техника септелгезин дээш ажылдын тус-тус адырлары чымштыг-ла турган. Бүгү малчын коданарга ситен чедирилгезин болгаш тургу-

зу азыраар септирлелге төвүнге ажал-иң кезээде бачым-на турган чүве.

Яны-буру адырларга хаара туттунган механизаторларны ашкарып-чемгерип турган совхозтун чеменинге чери мээң ажал-иңиңиң наачынаарынын чыгып болгаш шынардыг аш-чөм-биле хандырып келген. Хой чугаа-домак чок Анисия Сундуновна Чагар-оол-биле бөгүн чангыс суурла чурттап чор бис. Анисия Чагар-оолдун холу чөмиз уруг турган. Механизаторларын ажылдап турган тургаларынга чөмөш, изиг чөмш тер-мостарга дажылган турган мен

суу агып баткаш, дош иштинге мөөңчелеш, үндүр аттыгып эгелзеш. Шах мындыг байдал чон аразында улуг дүвүрдил болдуруп, оран-савага кан-чаар-даа аажок материалдыг когаралды чедирш турган. 1993 чылда хемнин унун дургаар улуг чалды дош кырынга тургускаш турган. Улаваанда чазын хар эрзеш, улуг үерин бодургаанын түнелгине, чалды суг үрей чүп алгаш барган. Оон бээр хем унун чалдаар талазы-биле чогуу чалып хемчеглер алдырмаан. Айылы дигрелип келгенин түнелгине, ан көзү улуг чалды тургузарынын төлөвилелин ажылдап кылыр деп турар. Бо талазы-биле ТР-нин суг курдалыраларынын талазы-биле комитетин акшалан-

дырышкын-биле хандыраары манат турар.

Эрткен чылдын декабрь айның эге хунеринде бээр бо хунерге чедир бажышарын суг хөмө албазын дээш, бүгү-ле хемчеглерин ап, бар-чок машина-техниканы ажылдап келген. Бо хунерде кожуун чагыргазынын үндүрүп берген акша-хөрөңзиниң төнүп, суму черинин кывар-чаар материалдар садып алыр арга-шынэ чок болуп бар чыдар. Ынчанга Шуурмак суурда дигрелип келген суг айымал-халавын дарый чааладыры-биле Тыва Республиканын Чазанын дуза кадарын Шуурмак суму чагыргазы дилеп турар.

Дайныч ДАМБА-ХУУРАК. Шуурмак суур.

Садып алырынче далажыңар!

2001 чылдың февраль 28-те, 17.00 сакта УЧБ-ге

“Бодум бажыңым”

ден чуртталга лотереязынын III тиражы болган “ДЖЕК-ПОТ” ойнашкыны болур. Февраль 25-ке чедир саткан билеттер ойнашкына кирир. Яны-буру мапал кезиктер сиздин мапан тур! Билеттерин садып алырынче далажыңар!

АКЦИОНЕРЛЕРНИН КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

2001 чылдың февраль 19-та 13 сакта “Кызылдың эът комбинаты” ААН-ның ИИТИ ХУРАЛЫ болур.

Адрес: Кызыл хоорай, Ровно кудугузу 36. № 2а маршруттуг автобус-биле “Эът комбинаты” деп автобус доктар черге чедер бээр сизлер. Ол ышкаш №2 болгаш №13 автобустар-биле чедер берип болур.

ХУРАЛДЫН ХҮН АЙТЫРЫНДА:

1. Чингине директорун 2000 чылда чоруткан, ажыларын түнелдери;

2. Ревизия комиссиязынын түнелдери;

3. 2001 чылда бухгалтер отседун бадылаары;

4. Директорлар чөвүлелин бадылаары;

5. Ревизия комиссиязын бадылаары;

6. Устава немелделер кириери кирген.

Акционерлерин буруткээрде, паспорт азы ону бадыткап турар документиңер ыяап-ла херек. Акционерлер-юридиктиг кижилер паспорт болгаш ыяк кылган шыңгалганын көргүзөр.

ДИРЕКТОРЛАР ЧӨВҮЛЕЛИ.

Тыва Республиканын Президент Администрациязы болгаш Чазак Аппараты Контроль эргелигинин начальниг Николай Анишович Амаргаа оон кады төрөз акасы

ВЛАДИМИРИН мөөңөш-биле ханы кажыдалды илередиң тур.

Тыва Республиканын Иштики херектер яамызы ТР-нин Иштики херектер яамызынын кадр болгаш кижизидилге ажал эргелигинин начальнигин ораакчызы, иштики албанын полковниг Василий Петрович Пирлейге, оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге улуг угбазы

Зоя Петровна МОНГУШУН мөөңөш-биле ханы кажыдалды илередиң тур.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканын Чааа болгаш “Шын” солун редакциязынын коллективин
Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Күсүгүр Сат, Чингизаа Монгуш, Айлан Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек
РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор 3-43-34, кол редакторунун ораакчызы 3-33-91, секретариат 3-34-98
Солун келбейн баргаңда, дараазында телефоннарже долгаар 3-14-94

КИЛДИСТЕР: Интигил-политиктиг килдин 3-39-15
Компьютер ораалы 3-36-82
Бухгалтерия 3-41-16
Солуну “Шын” солун редакциязынын компьютер төвүнге өрөн болгаш чыксаган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээл 2 парамал ама
Тираж 5839. Чагыр 17

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000000000 АКБ ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл-ИНН-1701008465, корп сч 301018106000000000729 БИК 049304729
Солун Россия Федерациязынын Парладала болгаш массалыг информация чөмөктеринин талазы-биле хоойлужулугазынын чорудулазынга контроль болгаш буруткелерин Тыва девискээр эргелигинде буруткелтиген.
Буруткелтирген дугазы — Т-00007 ТР-нин парлада болгаш информация куркометтеринин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1)
Солунда парламенттин материалдарын авторларынын бодаалары редакциянын туружу-биле дүшөйиң барып болур. Айыттыганын саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар